

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ: 2003-2004

Μάθημα: Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου

Κλιμάκιο: Δημητρόπουλου Α. - Φλογαΐτη Σ. – Γεραπετρίτη Γ.

Διδάσκων καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου: Δημητρόπουλος Α.

*Εργασία στο μάθημα του Συνταγματικού Δικαίου
της φοιτήτριας Παπιδά Μαρίας
(Α.Μ. 1340199812201)*

Θέμα:

*Η δυνατότητα αναθεώρησης του άρθρου 110
του Συντάγματος 1975/1986/2001*

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

§1 Εισαγωγή: Προσδιορισμός και θεμελίωση του υπό εξέταση νομικού ζητήματος, διάγραμμα ανάπτυξης.....	5
§2 Η έννοια του αυστηρού Συντάγματος.....	10
§3 Η έννοια της αναθεωρητικής εξουσίας.....	12
§4 Ιστορική εξέλιξη του θεσμού της αναθεώρησης και η πρόβλεψή του στα Ελληνικά Συντάγματα (1864-1975).....	13
§5 Διεθνής συγκριτική επισκόπηση του θεσμού της αναθεώρησης.....	17
§6 Η δυνατότητα αναθεώρησης του άρθρου 110§1 του Συντάγματος 1975/1986/2001.....	19

§6α Η δυνατότητα αναθεώρησης προς την κατεύθυνση συρρίκνωσης του «σκληρού πυρήνα» του άρθρου 110§1.....	22
§6β Η δυνατότητα αναθεώρησης προς την κατεύθυνση διεύρυνσης του «σκληρού πυρήνα» του άρθρου 110§1.....	23
§7 Η δυνατότητα αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος.....	26
§7α Η απόπειρα αναθεώρησης των διαδικαστικών ορίων του θεσμού της αναθεώρησης κατά την αναθεώρηση του 1986.....	26
§7β Θεωρητικός πλουραλισμός ως προς τη δυνατότητα αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος.....	29
§8 Συμπέρασμα.....	37
Πίνακας βιβλιογραφίας.....	39
Πίνακας άρθρων-περιοδικών	43
Περίληψη.....	44

Summary..... [45](#)

Αλφαβητικό ευρετήριο..... [46](#)

Ευρετήριο νόμων..... [48](#)

§1 Εισαγωγή: Προσδιορισμός και θεμελίωση του υπό εξέταση νομικού ζητήματος, διάγραμμα ανάπτυξης

Στο άρθρο 110 του Συντάγματος 1975/1986/2001¹ προβλέπεται ο θεσμός της αναθεώρησης του Συντάγματος στην ελληνική έννομη τάξη. Με τον όρο αναθεώρηση του Συντάγματος εννοείται η τροποποίηση ή αντικατάσταση ή αυθεντική ερμηνεία ή κατάργηση ή προσθήκη συνταγματικών διατάξεων, η οποία ενεργείται στο πλαίσιο του ισχύοντος Συντάγματος κατά τον τρόπο που αυτό προβλέπει². Πρόκειται δηλαδή για μια εξαιρετική διαδικασία, με έκτακτο χαρακτήρα³ υπό το καθεστώς ειδικών διαδικαστικών εγγυήσεων. Δικαιολογητική βάση της θέσπισης του θεσμού της αναθεώρησης αποτελεί η λειτουργία της ως ενός είδους «ασφαλιστικής δικλείδας» απέναντι σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο και εξελισσόμενο «κοινωνικό γίγνεσθαι», το οποίο θα μπορούσε να κλονίσει την αυθεντία ενός οργανικού συνόλου θεσμών προστατευτικών και εξασφαλιστικών

¹ Άρθρο 110. 1. Οι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση, εκτός από εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία, καθώς και από τις διατάξεις των άρθρων 2 παράγραφοι 1, 4 παράγραφοι 1, 4 και 7, 5 παράγραφοι 1 και 3, 13 παράγραφος 1 και 26.

2. Η ανάγκη της αναθεώρησης του Συντάγματος διαπιστώνεται με απόφαση της Βουλής που λαμβάνεται, ύστερα από πρόταση πενήντα τουλάχιστον βουλευτών, με πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της σε δύο ψηφοφορίες που απέχουν μεταξύ τους έναν τουλάχιστον μήνα. Με την απόφαση αυτή καθορίζονται ειδικά οι διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν.

3. Αφού η αναθεώρηση αποφασισθεί από τη Βουλή, η επόμενη Βουλή, κατά την πρώτη σύνοδό της, αποφασίζει με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των μελών της σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις.

4. Αν η πρόταση για αναθεώρηση του Συντάγματος έλαβε την πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών, όχι όμως και την πλειοψηφία των τριών πέμπτων, σύμφωνα με την παράγραφο 2, η επόμενη Βουλή κατά την πρώτη σύνοδό της μπορεί να αποφασίσει σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις με την πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της.

5. Κάθε ψηφιζόμενη αναθεώρηση διατάξεων του Συντάγματος δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως μέσα σε δέκα μέρες αφότου επιψηφιστεί από τη Βουλή και τίθεται σε ισχύ με ειδικό ψήφισμά της.

6. Δεν επιτρέπεται αναθεώρηση του Συντάγματος πριν περάσει πενταετία από την περάτωση της προηγούμενης.

² Μάνεσης Αρ., Η αναθεώρησης του Συντάγματος, Εκδόσεις Αφοί Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη-Αθήνα, 1966 σε ανατύπωση στο σύγγραμμα, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980.

³ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002.

ατομικών, κοινωνικών και πολιτικών αξιών, στην περίπτωση μη πρόβλεψης δυνατότητας προσαρμογής και εναρμόνισης των θεσμών αυτών ενώπιον των νέων κοινωνικών δεδομένων⁴. Επιτυγχάνεται, λοιπόν, με τον τρόπο αυτό η εξισορρόπηση ανάμεσα στη διατήρηση του θεσπιζόμενου πολιτεύματος και του ρυθμιστικού αυτού θεσμικού συστήματος και στην καθιέρωση νέων συνταγματικά προστατευόμενων θεσμών ή στην ανανέωση και την εναρμόνιση των ήδη υπαρχόντων στα κελεύσματα μιας διαρκούς και ταχύτατης μεταβολής της κοινωνικής πραγματικότητας⁵. Ενισχυτικό της σπουδαιότητας του θεσμού της αναθεώρησης, πέρα από τη σπουδαιότατη εξισορροπιστική αποστολή που επιτελεί, όπως αυτή προκύπτει άμεσα από τη δικαιολογητική του βάση, είναι το γεγονός ότι η πρόβλεψή του, ως διαδικασίας υποβαλλόμενης σε συγκεκριμένα ουσιαστικά και διαδικαστικά όρια⁶, που επιτελούν εγγυητικό ρόλο των κεκτημένων κοινωνικοπολιτικών θεσμών, προσδίδει αυστηρότητα στους συνταγματικούς κανόνες, οι οποίοι με το να υποβάλλονται σε διαδικασία μεταβολής επαχθέστερης εκείνης των κοινών νόμων, διαφοροποιούνται από τους κανόνες του κοινού δικαίου και αναρριχούνται στην κορυφή της έννομης τάξης με το επίχρισμα της αυξημένης τυπικής ισχύος έναντι των λοιπών κανόνων της έννομης τάξης. Υπό το πρίσμα αυτό, η πρόβλεψη της δυνατότητας αναθεώρησης των συνταγματικών διατάξεων, ως θεσμού διασφαλιστικού και κατοχυρωτικού ενός θεμελιώδους συνταγματικοπολιτικού κεκτημένου υπό το φως μιας ραγδαία μεταβαλλόμενης κοινωνικοπολιτικής

⁴ Βλ. Μαυριά Κ, Συνταγματικό Δίκαιο, Γ' έκδοση κατά το αναθεωρημένο Σύνταγμα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004.

⁵ Για τη νέα έννοια του Συντάγματος και την επιβεβαίωση της ενιαίας θεωρίας του δικαίου με τη νέα διάταξη του άρθρου 25§1 εδ. γ του Συντάγματος που εισήχθη με την αναθεώρηση του 2001 βλ. Δημητρόπουλο Α, Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, όπ. παρ. σελ. 26 επ., η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσαρμογής του Συντάγματος στα νέα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα κάθε εποχής

⁶ Τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης χαράσσονται στην §1 του άρθρου 110 και τα διαδικαστικά όρια στις §§2-6 του ίδιου άρθρου. Για εκτενή ανάλυση του περιεχομένου των ορίων αυτών βλ. στο σύγγραμμα του Βενιζέλου Ε., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1984.

πραγματικότητας, που αποτελεί τυπικό εννοιολογικό στοιχείο του Συντάγματος⁷, αναδεικνύεται σε συνταγματικό θεσμό υψίστης σημασίας, βασικό ρυθμιστή της συνταγματικοπολιτικής σταθερότητας⁸ που ενισχύει την κανονιστική δύναμη του Συντάγματος, για το λόγο ότι επιτυγχάνει την υπό αυστηρές και ρητά διατυπωμένες προϋποθέσεις προσαρμογή του στην ιστορική εξέλιξη με την ταυτόχρονη προστασία του υπό τις ίδιες αυτές προϋποθέσεις, έναντι ευκαιριακών και προωθητικών πολιτικών σκοπιμοτήτων μεταβολών, ικανών να υπονομεύσουν την οργανωτική και εγγυητική θεσμική λειτουργία του Συντάγματος⁹. Γίνεται, λοιπόν, εύκολα αντιληπτό το εξαιρετικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει η διερεύνηση του ζητήματος κατά πόσο είναι δυνατή η εφαρμογή του προβλεπόμενου στο άρθρο 110 του Συντάγματος θεσμού της αναθεώρησης στην ίδια τη διάταξη που τον θεμελιώνει, κατά πόσο είναι δηλαδή δυνατή η «αναθεώρηση της αναθεώρησης».

Στην ανάλυση που ακολουθεί θα επιχειρηθεί καταρχήν η εννοιολογική προσέγγιση του όρου της αυστηρότητας ως τυπικού στοιχείου του Συντάγματος και της σχέσης της με την τυπική ισχύ των συνταγματικών κανόνων δικαίου καθώς και του όρου της αναθεωρητικής εξουσίας ως όρων προκριματικών για τη μετέπειτα τεκμηρίωση της βασικής επιχειρηματολογίας πλαισίωσης του υπό ανάλυση νομικού ζητήματος, αφού με την αναθεωρητική διαδικασία και τις ειδικές εγγυητικές προϋποθέσεις που αυτή

⁷ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης όπ. παρ. σελ 29 και του ίδιου Γενική Συνταγματική Θεωρία, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Α', Θ' Έκδοση, Αθήνα, 2001, σελ. 102, όπου διατυπώνεται ένας πλήρης ορισμός του Συντάγματος ως γραπτού, σε ιδιαίτερο κείμενο διατυπωμένου, υπέρτατου, γενικού, καθολικού, θεμελιώδους νόμου, που έχει τεθεί με ειδική διαδικασία, ρυθμίζει τη συνολική κοινωνική, πολιτική, οικονομική ζωή και έννομη τάξη, έχει αυξημένη τυπική δύναμη και μεταβάλλεται με διαδικασία δυσχερέστερη της προβλεπόμενης για τους κοινούς νόμους, των οποίων ιεραρχικά προΐσταται.

⁸ Βλ. Βενιζέλο Ε., Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 55, « η ιδιαίτερη αυτή εμμονή στα διαδικαστικά αλλά και τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης επιδιώκει να υποδηλώσει μια αίσθηση «συνταγματικής σταθερότητας», εκδηλώνει όμως τελικά περισσότερο μια αίσθηση «συνταγματικής ανασφάλειας», που αναζητεί πρόσθετα ερείσματα για την ισχύουσα συνταγματική τάξη»

⁹ Βλ. Βενιζέλο Ε., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, όπ. παρ., σελ. 30 επ., Μάνεση Αρ., Συνταγματική Θεωρία και Πράξη, όπ. π., σελ. 120, Χρυσογόνο Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 62,

θέτει προσδίδεται αυστηρός χαρακτήρας στο συνταγματικό κείμενο, που στενεύει το πλαίσιο της διακριτικής ευχέρειας της συντεταγμένης εξουσίας και χαράσσεται ένα πλαίσιο δέσμιων για αυτήν απαγορευτικών αρμοδιοτήτων. Σκόπιμο, όμως, θεωρείται να προηγηθεί της ανάλυσης του κυρίως νομικού ζητήματος μια ιστορική επισκόπηση του θεσμού της αναθεώρησης στη ελληνική έννομη τάξη καθώς και μια διεθνής συγκριτική επισκόπηση των αντίστοιχων με το άρθρο 110 του ελληνικού Συντάγματος ρυθμίσεων έτσι, όπως προκύπτουν από τα συντάγματα των κρατών μελών της ευρωπαϊκής κοινότητας μέλος της οποίας αποτελεί και η χώρα μας, καθώς τόσο η καλή γνώση του παρελθόντος, όσο και η ρεαλιστική θεώρηση μιας νέας κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας, της ευρωπαϊκής ενοποίησης που καταργεί τα «σύνορα» μεταξύ των κρατών μελών είναι απαραίτητη για τη σωστή και αντικειμενική ερμηνεία των θεσμών¹⁰. Λόγω της δομής του άρθρου 110 το οποίο στην πρώτη του παράγραφο αναφέρεται στις διατάξεις εκείνες που δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση, θέτοντας τα ουσιαστικά όρια αυτής και στη δεύτερη ως την έκτη παράγραφο του παραθέτει τη διαδικασία της αναθεώρησης των αναθεωρήσιμων διατάξεων, δηλαδή όλων των συνταγματικών διατάξεων πλην των ρητά αναφερόμενων στην πρώτη του παράγραφο, θέτοντας τα διαδικαστικά όρια αυτής θα διερευνηθεί χωριστά η δυνατότητα αναθεώρησης των ουσιαστικών ορίων που ρυθμίζονται με απόλυτη αυστηρότητα και των διαδικαστικών ορίων που εισάγουν το σχετικά αυστηρό χαρακτήρα του ελληνικού Συντάγματος. Πέρα από τους καθαρά μεθοδολογικούς λόγους η διάκριση αυτή κρίνεται αναγκαία καθώς, ενώ υπάρχει ομοφωνία των θεωρητικών σχετικά με το πρώτο ερώτημα της δυνατότητας αναθεώρησης της § 1 του άρθρου 110 του Συντάγματος, δε συμβαίνει το ίδιο με το δεύτερο ερώτημα, της δυνατότητας αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 του

¹⁰ Θα μπορούσαμε να πούμε σε αυτό το σημείο, ότι το παρελθόν αντικατοπτρίζεται στο παρόν και το παρόν στο μέλλον.

Συντάγματος, για την οποία έχουν διατυπωθεί διάφορες αντιτιθέμενες απόψεις. Ειδικότερα ως προς το πρώτο ζητούμενο της δυνατότητας αναθεώρησης της § 1 του άρθρου 110 του Συντάγματος θα διερευνηθεί καταρχήν αν υπάρχει δυνατότητα αναθεώρησης στο σύνολό της, της παραγράφου αυτής και κατόπιν εφόσον κάτι τέτοιο δεν είναι επιτρεπτό κατά πόσο υπάρχει δυνατότητα διεύρυνσης ή συρρίκνωσης των ουσιαστικών ορίων της αναθεώρησης που τίθενται στην παράγραφο αυτή. Κατόπιν θα ακολουθήσει η παρουσίαση του θεωρητικού πλουραλισμού σχετικά με τη δυνατότητα αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος, αφού προηγουμένως παρουσιαστεί ένα από παράδειγμα απόπειρας αναθεώρησης τμήματος των διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης στην πρώτη κατά σειρά αναθεώρηση του ισχύοντος Συντάγματος το 1986, το οποίο θα ενισχύσει με εμπειρικά, πραγματικά περιστατικά την θεωρητική πολυφωνία.

§2 Η έννοια του αυστηρού Συντάγματος¹¹

Αυστηρό είναι το Σύνταγμα εκείνο η αναθεώρηση του οποίου είτε απαγορεύεται εντελώς, και αποκαλείται απόλυτα αυστηρό, είτε επιτρέπεται υπό ειδικές προϋποθέσεις, όπως η απαγόρευση αναθεώρησης ορισμένων μόνο συγκεκριμένων διατάξεων, του λεγόμενου «σκληρού πυρήνα», ή η τήρηση ιδιαίτερης διαδικασίας, και αποκαλείται σχετικά αυστηρό. Η διάκριση αυστηρό και ήπιο Σύνταγμα, Σύνταγμα δηλαδή του οποίου οι διατάξεις τίθενται, τροποποιούνται ή καταργούνται κατά τη συνήθη νομοθετική διαδικασία, που έχει επικρατήσει στη θεωρία κρίνεται ξεπερασμένη και ανεπιτυχής λόγω, τόσο του ότι σχεδόν στη συντριπτική τους πλειοψηφία τα Συντάγματα σήμερα είναι σχετικά αυστηρά¹² όσο και του ότι τα ήπια συντάγματα λόγω της εξομοίωσής τους με τους κοινούς νόμους και την τυπική ισοδυναμία τους με αυτούς, ξεφεύγουν του πλαισίου της νομικής έννοιας του Συντάγματος και αποτελούν ένα είδος «οιονεί» Συνταγμάτων¹³. Η αυστηρότητα ως η μη δυνατότητα μεταβολής του Συντάγματος¹⁴, στην απόλυτη έκφρασή της ή η υπό ειδικές προϋποθέσεις μεταβολή του, στη σχετική έκφρασή της, δεν πρέπει να συγχέεται με την έννοια της τυπικής υπεροχής, που σχετίζεται με την ιεραρχική δομή των κανόνων δικαίου στο οικοδόμημα της έννομης τάξης. Η τυπική υπεροχή έπεται της αυστηρότητας¹⁵, είναι αποτέλεσμα αυτής και αυτή ακριβώς η τυπική υπεροχή των Συνταγματικών κανόνων έναντι των κανόνων του κοινού δικαίου εξασφαλίζεται με την καθιέρωση του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος μέσω του θεσμού της αναθεώρησης. Σε ένα σχετικά αυστηρό Σύνταγμα, όπως το Ελληνικό, η

¹¹ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, όπ. παρ., σελ 130 επ. και σελ. 238 επ., Μαυριά Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, όπ. π., σελ 171, Χρυσογόνο Κ., όπ. παρ., σελ 27.

¹² Βλ. Χρυσογόνο Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, όπ. παρ., σελ. 27.

¹³ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, όπ. παρ., σελ 130 επ.

¹⁴ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, όπ. παρ., σελ 238 επ.

¹⁵ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, όπ. παρ., σελ 258 επ.

αυστηρότητα εμφανίζεται τόσο με την απόλυτη μορφή της, όταν αποκλείεται εντελώς οποιαδήποτε μεταβολή ορισμένων ρητά προβλεπομένων συνταγματικών διατάξεων (άρθρο 110§1 Συντάγματος) , όσο και με τη σχετική μορφή της όταν επιτρέπεται η αναθεώρηση των λοιπών μη περιλαμβανόμενων στην προηγούμενη περίπτωση διατάξεων αλλά με διαδικασία δυσχερέστερη εκείνης των κοινών νόμων (άρθρο 110§§2-6 Συντάγματος)¹⁶.

¹⁶ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου Ι , όπ. παρ., σελ 128 υπ. 227 και άρθρο 28 της γαλλικής Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη της 24^{ης} Ιουνίου 1793, το οποίο ορίζει ότι «Ένας λαός έχει πάντοτε το δικαίωμα να αναθεωρεί, να μεταρρυθμίζει και να αλλάζει το Σύνταγμά του. Μια γενιά δεν μπορεί να υποτάσσει στους νόμους της τις μέλλουσες γενιές».

§3 Η έννοια της αναθεωρητικής εξουσίας¹⁷

Η ευρεία έννοια του όρου συντακτική εξουσία περιλαμβάνει τόσο την πρωτογενή συντακτική εξουσία, όσο και τη δευτερογενή ή αναθεωρητική, τη συντεταγμένη εξουσία, ενώ με τη στενή έννοια του όρου εννοείται η πρωτογενής συντακτική εξουσία. Η τελευταία είναι κυρίαρχη, δε δεσμεύεται από προηγούμενους κανόνες δικαίου και αποκτά υπόσταση είτε κατά τη σύνταξη του πρώτου Συντάγματος ενός κράτους είτε ύστερα από κατάλυση του μέχρι τότε ισχύοντος. Σε αντίθεση με την πρωτογενή συντακτική εξουσία που είναι απαλλαγμένη από κάθε είδους δεσμεύσεις τόσο στον τομέα των ουσιαστικών ορίων, όσο και στον τομέα των διαδικαστικών ορίων και μόνο σε αυτοπεριορισμούς κατά τη δική της βούληση μπορεί να τεθεί, όπως αυτοί προκύπτουν από τις κρατούσες περί δικαίου αντιλήψεις, η δευτερογενής ή αναθεωρητική, η συντεταγμένη εξουσία αναλαμβάνει την αναθεώρηση του ήδη υπάρχοντος Συντάγματος, υποκείμενη στις τιθέμενες από αυτό ουσιαστικές και διαδικαστικές οριοθετήσεις. Ενδεικτικός των εξουσιών αυτών είναι ο έκτακτος, εξαιρετικός χαρακτήρας τους και η μη διαρκής σύνθεση των οργάνων τους.

¹⁷ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, όπ. παρ., σελ 249 επ. και του ίδιου Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου Ι, όπ. παρ., σελ. 126.

§4 Ιστορική εξέλιξη του θεσμού της αναθεώρησης και η πρόβλεψή του στα Ελληνικά Συντάγματα (1864-1975)¹⁸

Η αυστηρότητα του Συντάγματος, η οποία εκφράζεται μέσω του θεσμού της αναθεώρησης βάσει των ορίων που αυτή θέτει στη δυνατότητα μεταβολής των συνταγματικών κανόνων, είναι αποτέλεσμα της ανάγκης των κοινωνιών να διασφαλίσουν ορισμένα θεμελιώδη για την ύπαρξη και την αρμονική συμβίωσή τους ζητήματα προσδίδοντάς τους την έννοια της μονιμότητας. Θέτοντας ως αφετηρία την αρχαιότητα διαπιστώνουμε, ότι η θεϊκή προέλευση των νόμων επέβαλε τον περιορισμό της ευχέρειας μεταβολής τους αποβλέποντας στη διασφάλιση της θεϊκής αυθεντίας, τάση που παρατηρείται εντονότερα στην Αρχαία Ελλάδα. Με την πάροδο των χρόνων και την απαγκίστρωση από την αντίληψη θεοκρατικής προέλευσης των νόμων, η οποία αποτελούσε νομιμοποιητική βάση της δυσχερούς μεταβολής τους, έγινε αντιληπτή η επιτακτική αναγκαιότητα κατοχύρωσης ορισμένων θεμελιωδών ζητημάτων αναγκαίων για τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Η σπουδαιότητα των ζητημάτων αυτών σχετικών με την κρατική οργάνωση και τη σχέση κράτους και κοινωνιών καθιστούσε όλο και περισσότερο αισθητή την ανάγκη μη δυνατότητας μεταβολή τους αβίαστα και με μεγάλη συχνότητα. Ας μη λησμονούμε ότι τα πρώτα Συντάγματα υπήρξαν προϊόν επαναστατικών εξεγέρσεων, γεγονός που απέδιδε μεγαλύτερο κύρος στις διατάξεις αυτές, που αποκτήθηκαν κατόπιν σθεναρής διεκδίκησης και σκληρών αγώνων. Με το πέρασμα στη νεότερη ιστορία η

¹⁸ Βλ. Αλιβιζάτο Ν., Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, Τεύχος Α, 1821-1941, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1981, Βολουδάκη Ε., Αι προτάσεις αναθεωρήσεως των Ελληνικών Συνταγμάτων 1864-1967, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982, Δημητρόπουλο Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, όπ. παρ., σελ. 239 επ., Ζώη Κ, Λασθιωτάκη Γ., Γιαννόπουλου Π., (επιμέλεια): Η ιστορική εξέλιξη των διατάξεων του Συντάγματος (1822-2001), Β' έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003 και Μαυριά Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, όπ. παρ., σελ. 310 επ., Μαυριά Κ., Παντελή Α., Συνταγματικά Κείμενα Ελληνικά και Ξένα, Γ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996.

αυστηρότητα άρχισε σταδιακά να αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό των Συνταγμάτων μέσω της καθιέρωσης του θεσμού της αναθεώρησης, ο οποίος ρητά πλέον προβλέπεται στην πλειοψηφία των σύγχρονων Συνταγμάτων.

Στα ελληνικά Συντάγματα θεμελιώθηκε για πρώτη φορά ο θεσμός της αναθεώρησης στο άρθρο 107 του Συντάγματος του 1864 και από τότε επαναλαμβάνεται, σταθερά με μικρές διαφοροποιήσεις, στα επόμενα Συντάγματα (άρθρο 108 Συντάγματος 1911, άρθρο 125 Συντάγματος 1927, άρθρο 108 Συντάγματος 1952)¹⁹. Μια σύντομη συγκριτική επισκόπηση των ελληνικών

¹⁹ Σύνταγμα 1864, άρθρο 107: Δεν επιτρέπεται η αναθεώρησις ολόκληρου του Συντάγματος ωρισμένοι όμως διατάξεις αυτού εκ των μη θεμελιωδών, δύνανται ν' αναθεωρηθώσιν, αλλ' αφού παρέλθωσι δέκα έτη από της δημοσιεύσεώς του, και αφού μετά ταύτα βεβαιωθεί προσηκόντως η ανάγκη αυτή.

Η ανάγκη της αναθεωρήσεως θεωρείται βεβαία, εάν η Βουλή κατά δύο συνεχείς βουλευτικές περιόδους διά των τριών τετάρτων των ψήφων του όλου αυτής αριθμού ζητήσει την αναθεώρησιν δι' ίδιας πράξεως, οριζούσης τας αναθεωρητέας διατάξεις.

Αποφασισθείσης της αναθεωρήσεως, διαλύεται η υφεστώσα Βουλή, και συγκαλείται νέα ειδικώς προς τούτο, συγκειμένη εκ διπλασίου αριθμού Βουλευτών, ήτις αποφασίζει επί των αναθεωρητέων διατάξεων.

Σύνταγμα 1911, άρθρο 108: Δεν επιτρέπεται αναθεώρησις ολόκληρου του Συντάγματος.

Μετά δεκαετίαν από της ισχύος της διατάξεως ταύτης επιτρέπεται αναθεώρησις των μη θεμελιωδών διατάξεων αυτού, οσάκις η Βουλή διά των δύο τρίτων του όλου αριθμού των μελών αυτής ζητήσει ταύτη δι' ίδιας πράξεως, οριζούσης ειδικώς τας αναθεωρητέας διατάξεις και ψηφίζομένης εις δύο ψηφοφορίας, αφισταμένης αλλήλων κατά ένα τουλάχιστον μήνα.

Αποφασισθείσης της αναθεωρήσεως διαλύεται αυτοδικαίως η υφεστώσα Βουλή και συγκαλείται νέα, ήτις κατά την πρώτην σύνοδον αυτής αποφασίζει επί των αναθεωρητέων διατάξεων δι' απολύτου πλειοψηφίας του όλου αριθμού των μελών αυτής.

Σύνταγμα 1927, άρθρο 125: Μόνον αι μη θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος δύνανται να αναθεωρηθούν μετά πενταετίαν κατά τα κατωτέρω οριζόμενα:

Η πρότασις προς αναθεώρησιν, περιλαμβάνουσα ωρισμένας διατάξεις του Συντάγματος, δύνανται να υποβληθή είτε εις την Βουλήν είτε εις την Γερουσίαν και πρέπει πρώτον να γίνη αποδεκτή υπ' αμφοτέρων των Νομοθετικών Σωμάτων δι' απολύτου πλειοψηφίας, έπειτα δε, μετά πάροδον τριών μηνών, να γίνει επίσης αποδεκτή από κοινού υπό των δύο Νομοθετικών Σωμάτων, συνερχομένων επί τούτω εις Εθνικήν Συνέλευσιν, διά πλειοψηφίας τουλάχιστον των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών αυτής.

Της Εθνικής Συνελεύσεως προεδρεύει ο Πρόεδρος της Βουλής.

Αι αναθεωρούμεναι διατάξεις ισχύουν από της δημοσιεύσεώς των εις την Εφημερίδαν της Κυβερνήσεως.

Η Εθνική Συνέλευσις δύνανται να υποβάλη την περί αναθεωρήσεως απόφασίν της εις Δημοψήφισμα, οπότε αι αναθεωρούμεναι διατάξεις τίθενται εις εφαρμογήν, εάν εγκριθώσι παρά του λαού.

Σύνταγμα 1952, άρθρο 108: Δεν επιτρέπεται η αναθεώρησις ολόκληρου του Συντάγματος.

Ουδέποτε αναθεωρούνται αι διατάξεις του παρόντος Συντάγματος αι καθορίζουσαι την μορφήν του πολιτεύματος ως Βασιλευομένης Δημοκρατίας ως και αι θεμελιώδεις διατάξεις αυτού.

Επιτρέπεται αναθεώρησις των μη θεμελιωδών διατάξεων αυτού, οσάκις η Βουλή διά των δύο τρίτων του όλου αριθμού των μελών αυτής ζητήσει ταύτην δι' ίδιας πράξεως, οριζούσης, ειδικώς τας αναθεωρητέας διατάξεις και ψηφίζομένης εις δύο ψηφοφορίας, αφισταμένης αλλήλων κατά ένα τουλάχιστον μήνα.

Συνταγμάτων από το 1864-1975 μας οδηγεί καταρχήν στη διαπίστωση ότι αρμόδιο σε όλα για την αναθεώρηση όργανο είναι η Βουλή, με μόνη μικρή παρέκκλιση στο Σύνταγμα του 1927, που διέθετε δύο αντιπροσωπευτικά σώματα και πρόβλεπε τη δυνατότητα υπαγωγής της απόφασης της εθνικής συνέλευσης σε κυρωτικό δημοψήφισμα. Επιπροσθέτως, όλα σχεδόν καθόριζαν δύο στάδια για την αναθεωρητική διαδικασία²⁰, το στάδιο λήψης της απόφασης της Βουλής για την ανάγκη αναθεώρησης και προσδιορισμού των αναθεωρήσιμων διατάξεων και το στάδιο λήψης της απόφασης αναθεώρησης των διατάξεων αυτών της νέας αναθεωρητικής Βουλής, έτσι όπως αυτή προέκυπτε από τη μεσολάβηση γενικών βουλευτικών εκλογών. Και εδώ εξαίρεση αποτελεί το Σύνταγμα του 1927 με την πρόβλεψη ενός μόνο σταδίου αλλά που διέθετε δύο αντιπροσωπευτικά σώματα και επέτρεπε τη δυνητική προσφυγή σε κυρωτικό δημοψήφισμα. Η ειδική πλειοψηφία για τη λήψη της απόφασης, οι περισσότερες από μια ψηφοφορίες για την έγκριση της πρότασης αναθεώρησης, η λήψη της απόφασης για αναθεώρηση κατά την πρώτη σύνοδο της αναθεωρητικής Βουλής, η τήρηση προθεσμίας μεταξύ δύο συνεχόμενων αναθεωρήσεων, με εξαίρεση το Σύνταγμα του 1952, αποτελούν ορισμένα ακόμα κοινά χαρακτηριστικά. Επίσης στο πεδίο των ουσιαστικών ορίων της αναθεώρησης παρατηρείται σταθερά η διάκριση μεταξύ θεμελιωδών μη αναθεωρήσιμων διατάξεων του Συντάγματος και μη θεμελιωδών αναθεωρήσιμων, πρακτική η οποία εγκαταλείφθηκε από το Σύνταγμα του 1975. Παρατηρείται, λοιπόν, μια σχετικά σταθερή πρόβλεψη του θεσμού της αναθεώρησης στα ελληνικά Συντάγματα τα οποία

Αποφασισθείσης της αναθεωρήσεως υπό της Βουλής η επόμενη Βουλή κατά την πρώτην σύνοδον αυτής αποφασίζει επί των αναθεωρητέων διατάξεων δι' απολύτου πλειοψηφίας του όλου αριθμού των μελών της.

Πάσα ψηφισομένη αναθεώρησις μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος εκδίδεται και δημοσιεύεται διά της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εντός δέκα ημερών από της επιψηφίσεως αυτής υπό της Βουλής, τίθεται δε εις ενέργειαν δι' ειδικού ταύτης ψηφίσματος.

²⁰ Κατά άλλους τρία, αν υπολογισθεί ως ξεχωριστό στάδιο η προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία, που μεσολαβεί μεταξύ των δύο άλλων σταδίων. Βλ. Βενιζέλο Ε., Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, όπ. παρ., σελ 61 επ

περιφρουρούσαν με τον τρόπο αυτό τον σχετικά αυστηρό τους χαρακτήρα και την συνεπαγόμενη τυπική υπεροχή των διατάξεών τους έναντι των διατάξεων του κοινού δικαίου.

§5 Διεθνής συγκριτική επισκόπηση του θεσμού της αναθεώρησης²¹

Τα σύγχρονα Συντάγματα σχεδόν στη συντριπτική τους πλειοψηφία είναι τυπικά και σχετικά αυστηρά, γεγονός ενδεικτικό της σπουδαιότητας του θεσμού της αναθεώρησης για τη διαφύλαξη και την υπό όρους μεταβολή ενός θεμελιώδους θεσμικού συνταγματικοπολιτικού κεκτημένου. Δεδομένου ότι το όραμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι πλέον γεγονός και η χώρα μας αποτελεί μέλος μιας ταχύτατα εξελισσόμενης κοινότητας με βλέψεις ομοσπονδιοποίησής της, σκόπιμο θα ήταν να παρουσιαστεί ο τρόπος με τον οποίο ρυθμίζεται ο αντίστοιχος με την αναθεώρηση του ελληνικού Συντάγματος θεσμός στα Συντάγματα ορισμένων από τα υπόλοιπα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με εξαίρεση το Ηνωμένο Βασίλειο που δε διαθέτει γραπτούς συνταγματικούς κανόνες, στα περισσότερα από τα υπόλοιπα κράτη προβλέπεται ειδική διαδικασία αναθεώρησης των συνταγματικών διατάξεων, ενώ στα Συντάγματα της Ελλάδας (άρθρο 110), της Γαλλίας (άρθρο 89 εδάφιο 5), της Γερμανίας (άρθρο 79§3), της Ιταλίας (άρθρο 139) και της Πορτογαλίας (άρθρο 288) τίθενται επιπλέον απαγορεύσεις αναθεώρησης ενός «σκληρού πυρήνα» των διατάξεών τους. Αναφορικά με την αναθεωρητική διαδικασία άλλοτε επιβάλλεται η μεσολάβηση εκλογών μεταξύ της διαπίστωσης ανάγκης αναθεώρησης και την ολοκλήρωση της διαδικασίας από το αναθεωρητικό νομοθετικό σώμα (άρθρο 110 ελληνικού Συντάγματος, άρθρο 137 ολλανδικού Συντάγματος, άρθρο 195 βελγικού Συντάγματος, άρθρο 88 δανικού Συντάγματος, άρθρο 114 Συντάγματος Λουξεμβούργου, κεφάλαιο VII, παράγραφος 15 σουηδικού Συντάγματος), άλλοτε απαιτείται μετά την απόφαση του νομοθετικού σώματος για

²¹ Βλ. Μαυριά Κ., Παντελή Α., Συνταγματικά Κείμενα Ελληνικά και Ξένα, Γ΄ Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, Χρυσογόνο Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, όπ. παρ., σελ 27 και 60 επ.

αναθεώρηση η διενέργεια υποχρεωτικού (άρθρο 88 δανικού Συντάγματος, άρθρο 46 ιρλανδικού Συντάγματος) ή δυνητικού (άρθρο 167 ισπανικού Συντάγματος, άρθρο 44 αυστριακού Συντάγματος, άρθρο 138 ιταλικού Συντάγματος, άρθρο 89 γαλλικού Συντάγματος, κεφάλαιο VIII, παράγραφος 15 σουηδικού Συντάγματος) και άλλοτε προβλέπεται η συγκέντρωση ειδικών πλειοψηφιών, κατά κανόνα αυξημένων, για τη λήψη αποφάσεων σχετικών με την αναθεώρηση από το νομοθετικό σώμα σε συνεχείς ενίοτε ψηφοφορίες οι οποίες απέχουν χρονικά μεταξύ τους (άρθρο 110 ελληνικού Συντάγματος, άρθρο 138 ιταλικού Συντάγματος, άρθρο 167 ισπανικού Συντάγματος, άρθρο 286 πορτογαλικού Συντάγματος, άρθρο 44 αυστριακού Συντάγματος, άρθρο 137 ολλανδικού Συντάγματος, άρθρο 114 Συντάγματος Λουξεμβούργου, άρθρο 89 Γαλλικού Συντάγματος, άρθρο 79 γερμανικού Θεμελιώδη Νόμου, άρθρο 195 βελγικού Συντάγματος). Απαγόρευση της δυνατότητας ολικής αναθεώρησης συναντάμε στα άρθρα 168 του ισπανικού και 44 του αυστριακού Συντάγματος, ενώ ειδικότερες προϋποθέσεις, όπως η απαγόρευση αναθεώρησης πριν την πάροδο ορισμένου χρονικού διαστήματος από την προηγούμενη εμφανίζονται μόνο στα Συντάγματα της Ελλάδας στο άρθρο 110 και της Πορτογαλίας στο άρθρο 284. Από την παραπάνω συγκριτική επισκόπηση των διατάξεων που κατοχυρώνουν το θεσμό της αναθεώρησης λαμβάνοντας ως δείγμα τα Συντάγματα ορισμένων κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μέλος της οποίας είναι και η Ελλάδα διαπιστώνουμε την ιδιαίτερη μέριμνα των συντακτών των συνταγματικών χαρτών για την πρόβλεψη ενός θεσμού προστατευτικού της κοινωνικοπολιτικής σταθερότητας²².

²² Βλ. παραπάνω υπ. 8.

§6 Η δυνατότητα αναθεώρησης του άρθρου 110§1 του Συντάγματος 1975/1986/2001²³

Όπως έχει ήδη αναφερθεί²⁴ με τη χάραξη των ουσιαστικών και των διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης στο άρθρο 110 του Συντάγματος διασφαλίζεται ο αυστηρός του χαρακτήρας και διαμορφώνεται ένα θεμελιώδες δικαιοκρατικό εγγυητικό πλαίσιο, επιφορτισμένο με την ανάθεση σε αυτό της προστασίας του δημοκρατικού και φιλελεύθερου χαρακτήρα του πολιτεύματος²⁵. Από τη διάρθρωση της § 1 του άρθρου 110 του Συντάγματος, όπου χαράσσονται κατά απόλυτο τρόπο τα ουσιαστικά όρια της αναθεωρητικής διαδικασίας, διαφαίνεται ότι ο συντακτικός νομοθέτης προσδιορίζει τις μη αναθεωρήσιμες διατάξεις του Συντάγματος με δύο τρόπους. Από τη μια πλευρά προσδιορίζει ως μη αναθεωρήσιμες τις διατάξεις εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας και από την άλλη πλευρά αναφέρεται ρητά σε συγκεκριμένες μη αναθεωρήσιμες συνταγματικές διατάξεις (άρθρο 2§1, άρθρο 4§§1,4,7, άρθρο 5§§1,3, άρθρο 13§1, άρθρο 26). Ως προς τις προαναφερόμενες, λοιπόν, διατάξεις το Σύνταγμα εμφανίζεται απόλυτα αυστηρό ως προς την αδυναμία αναθεώρησής τους, ενώ αναγνωρίζει σχετική αυστηρότητα ως προς τις υπόλοιπες

²³ Βλ. Βενιζέλο Ε., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, όπ. παρ., σελ. 103 επ και του ίδιου Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, όπ. παρ., σελ 64επ, Δημητρόπουλο Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, όπ. παρ., σελ 251 και του ίδιου Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου Ι, όπ. παρ., σελ 128 και Πρακτικά θέματα Συνταγματικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 37 επ., Ζώρα Κ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975, Τεύχος Ι, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987, σελ. 86, Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος στο πλαίσιο μιας Βουλής, ΤοΣ, 2000, σελ.1086, Κατρούγκαλου Γ, Η αναθεώρηση της αναθεώρησης, σε (επιμέλεια) Παπαδημητρίου Γ., Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000, σελ 29 επ., Κοντιάδη Ξ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος, Ι, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000, σελ. 382 επ., Μάνεση Αρ., Η αναθεώρησης του Συντάγματος, όπ. παρ., σελ 118 επ., Μανιτάκη Α., Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994, σελ. 302 επ., Μαυριά Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, όπ. παρ., σελ 310, Χρυσογόνο Κ., όπ. παρ., σελ 116επ..

²⁴ Βλ. παραπάνω §2.

²⁵ Βλ. Μανιτάκη Α., Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος, όπ. παρ., σελ 302επ.

θέτοντας ειδικές διαδικαστικές εγγυήσεις που διαφοροποιούν τη διαδικασία μεταβολής τους, καθιστώντας την δυσχερέστερη της διαδικασίας μεταβολής των κοινών νόμων. Από την απλή ανάγνωση και μόνο της § 1 του άρθρου 110 γίνεται άμεσα αντιληπτό, ότι δεν περιλαμβάνεται το ίδιο στον κατάλογο των ρητά προσδιορισμένων κατά άρθρο μη αναθεωρήσιμων συνταγματικών διατάξεων, επομένως προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα, αν είναι δυνατή η αναθεώρηση της § 1 του άρθρου 110, αυτό που υπολείπεται να διερευνηθεί, είναι κατά πόσο συγκαταλέγεται στις διατάξεις εκείνες, που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας. Αποτελεί, λοιπόν, ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος στην απόλυτη μορφή του, όπως ενσαρκώνεται στην § 1 του άρθρου 110, στοιχείο δηλωτικό της βάσης και της μορφής του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας; Με το άρθρο 110§1 του Συντάγματος καθορίζεται ο «σκληρός πυρήνας» του Συντάγματος, οι διατάξεις εκείνες που ως μη αναθεωρήσιμες αποτελούν το «αιώνιο Σύνταγμα»²⁶. Επομένως περιλαμβάνει όλες εκείνες τις συνταγματικές διατάξεις στις οποίες διατυπώνονται οι θεσμοί, οι διαδικασίες και γενικά οι ρυθμίσεις που συνδέονται με την ιστορική ανάπτυξη, την πολιτική διεκδίκηση, τη θεωρητική και ιδεολογική επεξεργασία και την συνταγματική κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας²⁷, δηλαδή όλες εκείνες τις διατάξεις που προσδίδουν στο πολίτευμα το δημοκρατικό, κοινοβουλευτικό και φιλελεύθερο, «δικαιοκρατικό»²⁸ χαρακτήρα του. Δεν επιτρέπεται, επομένως, η αναθεώρηση όχι μόνο της δημοκρατικής και της

²⁶ Βλ. Δημητρόπουλο Α, Πρακτικά θέματα Συνταγματικού Δικαίου, όπ. παρ., σελ 39.

²⁷ Βλ. Βενιζέλο Ε., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975 όπ. παρ., σελ 86.

²⁸ Βλ. Βενιζέλο Ε., Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, όπ. παρ., σελ 58 επ, Δημητρόπουλο Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, όπ. παρ., σελ 241. Αλλιώς Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος στο πλαίσιο μιας Βουλής, όπ. παρ. σελ. 1084, η οποία αντικρούει το επιχείρημα ότι ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος είναι στοιχείο της έννοιας του κράτους δικαίου. Ο Μαυριάς Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, όπ. παρ., σελ 307, εντάσσει στη μορφή του πολιτεύματος και την έννοια του αντιπροσωπευτικού και αβασίλευτου χαρακτήρα του. Αλλιώς Δημητρόπουλος Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, όπ. παρ., σελ 244.

κοινοβουλευτικής αρχής αλλά και της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου²⁹. Στο σημείο αυτό πρέπει να εξεταστεί κατά πόσο ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος, όπως θεμελιώνεται στο άρθρο 110§1, εντάσσεται στο παραπάνω πλαίσιο. Στο άρθρο 110§1 βρίσκονται διατυπωμένα τα στοιχεία εκείνα του Συντάγματος, τα χαρακτηριζόμενα ως «εφάπαξ συμφωνηθέντα και αδιαπραγμάτευτα για τη συγκρότηση της πολιτείας»³⁰. Με τα στοιχεία αυτά διασφαλίζεται η ενότητα και η συνέχεια της συνταγματικοπολιτικής τάξης και της ευρύτερης εν γένει έννομης τάξης, αφού με την αναθεώρηση του 2001, επιβεβαιώθηκε η αρχή της ενιαίας θεωρίας του δικαίου³¹. Με την αποδοχή, λοιπόν, της δυνατότητας αναθεώρησης του άρθρου 110§1 του Συντάγματος η συγκεκριμένη διάταξη θα κατέληγε περιττή, αφού θα αυτοαναιρούνταν μέσω της ίδιας ο διασφαλιστικός της απόλυτης αυστηρότητας, όπως αυτή προκύπτει από την απαγόρευση αναθεώρησης των αναφερόμενων σε αυτήν διατάξεων, χαρακτήρας της. Αυτός, ακριβώς, ο ρόλος της είναι που την κατατάσσει ανάμεσα σε εκείνες τις διατάξεις που καθορίζουν τη μορφή και τη βάση του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, και κατά συνέπεια μια ενδεχόμενη αναθεώρηση της § 1 του άρθρου 110 θα αποτελούσε καταστρατήγηση του Συντάγματος, ασυμβίβαστη με την ίδια τη ratio και τη φύση του άρθρου 110§1, θα έπληττε ό,τι αυτό θέλει να διασφαλίσει και θα εκμηδένιζε κάθε νομικοπολιτική σημασία του³². Ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη εκείνη³³, η οποία αποδίδει την ένταξη του άρθρου 110§1 στις μη αναθεωρήσιμες διατάξεις μέσω της σύνδεσης της μορφής και της βάσης του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας με την αρχή του κράτους δικαίου. Σύμφωνα με

²⁹ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, *όπ. παρ.*, σελ 242.

³⁰ Βλ. Κοντιάδη Ξ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος, I, *όπ. παρ.*, σελ 384.

³¹ Βλ. παραπάνω §1 υπ. 5.

³² Βλ Βενιζέλο Ε., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975 *όπ. παρ.*, σελ 103επ..

³³ Βλ. Μανιτάκη Α., Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος, *όπ. παρ.*, σελ 302επ.

αυτή, εφόσον προϋπόθεση για την ύπαρξη και τη λειτουργία του κράτους δικαίου αποτελεί ο αυτοπεριορισμός της κρατικής εξουσίας μέσω συνταγματικών κειμένων με αυστηρό χαρακτήρα δεν είναι δυνατόν να απολέσει την ιδιότητά του ως απόλυτα αυστηρού το τμήμα του ακριβώς εκείνο που την προβλέπει. Συμπερασματικά, κατά κοινή ομολογία των θεωρητικών του συνταγματικού δικαίου, δεν είναι δυνατή η αναθεώρηση του άρθρου 110§1, αφού μέσω αυτής προκύπτει λογικά ένα «σιωπηρό» όριο μη ύπαρξης δυνατότητας αναθεώρησης αυτού του ίδιου³⁴ και μια ενδεχόμενη αναθεώρησή του θα ισοδυναμούσε με αυτοκατάργηση του αναθεωρητικού νομοθέτη και την ανάδειξή του με τον τρόπο αυτό σε συντακτικό νομοθέτη³⁵.

§6α Η δυνατότητα αναθεώρησης προς την κατεύθυνση συρρίκνωσης του «σκληρού πυρήνα» του άρθρου 110§1³⁶

Από την ανάπτυξη, που προηγήθηκε αμέσως παραπάνω, καθίσταται απολύτως σαφές, ότι μια ενδεχόμενη προσπάθεια συρρίκνωσης του «σκληρού πυρήνα» του άρθρου 110§1, με την αφαίρεση διατάξεων από τον κατάλογο των μη αναθεωρήσιμων διατάξεων θα οδηγούσε σε καταστρατήγηση αυτού ακριβώς του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος, στην απόλυτη ιδιότητά του, ως απόλυτης απαγόρευσης αναθεώρησης των διατάξεων αυτών, που αποτελεί τυπικό στοιχείο του Συντάγματος και ανήκει στις ρυθμίσεις εκείνες που καθορίζουν τη μορφή και τη βάση του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας. Ο

³⁴ Βλ. Μανιτάκη Α., Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος, όπ. παρ., σελ 308, όπου η αυστηρότητα του Συντάγματος εντάσσεται στα σιωπηρά όρια της αναθεώρησης σε αντιπαράθεση προς τα ρητά, ουσιαστικά και διαδικαστικά όρια.

³⁵ Βλ., ΧρυσόγONO Κ., όπ. παρ., σελ 116επ..

³⁶ Βλ Δημητρόπουλο Α, Πρακτικά θέματα Συνταγματικού Δικαίου, όπ. παρ., σελ 40.

«σκληρός πυρήνας» αποτελείται από τις διατάξεις εκείνες, που εφόσον αλλοιωθεί το περιεχόμενό τους, παύει η διαδικασία της αναθεώρησης να υπάγεται στη δευτερογενή αναθεωρητική εξουσία και μεταβάλλεται σε πρωτογενή συντακτική εξουσία. Δεν επιτρέπεται, λοιπόν, η λιγότερη αυστηρότητα, γιατί θα έθιγε και θα καθιστούσε περιττή την ίδια τη διάταξη του άρθρου 110§1 και θα παραβίαζε «τα στοιχεία αυτά που συνθέτουν εκείνο το τμήμα του συναινετικού καθορισμού των όρων οργάνωσης της κοινωνικής συμβίωσης, το οποίο δεν μπορεί να αποτελέσει ούτε καν αντικείμενο νέας συναινετικής συμφωνίας, στο πλαίσιο συνταγματικής αναθεώρησης αλλά προσδιορίζει διαχρονικά και αμετάβλητα την ύπαρξη και την ταυτότητα της συγκεκριμένης πολιτείας³⁷».

§6β Η δυνατότητα αναθεώρησης προς την κατεύθυνση διεύρυνσης του «σκληρού πυρήνα» του άρθρου 110§1³⁸

Στο άρθρο 110§1 με το οποίο κατοχυρώνεται η απαγόρευση αναθεώρησης των διατάξεων εκείνων που αποτελούν τον «αμετάβλητο πυρήνα» του Συντάγματος, δεσμεύεται η αναθεωρητική εξουσία να μην προβεί σε αναθεώρηση των διατάξεων εκείνων, που έτυχαν από τον συντακτικό νομοθέτη τόσο υψίστης σημασίας για την εξασφάλιση της συνταγματικοπολιτικής σταθερότητας, ώστε να μην είναι επιτρεπτή η οποιαδήποτε τροποποίησή τους, πολύ δε περισσότερο η ίδια η κατάργησή τους. Η περίπτωση συρρίκνωσης του «σκληρού πυρήνα» απορρίφθηκε ασυζητητί ως

³⁷ Βλ. Κοντιάδη Ξ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος, όπ. παρ.,σελ 384.

³⁸ Βλ Δημητρόπουλο Α, Πρακτικά θέματα Συνταγματικού Δικαίου, όπ. παρ., σελ 41επ.. Αλλιώς ο Βενιζέλος Ε., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975 όπ. παρ., σελ 176 επ

αυτοαναιρετική της ίδιας της νομοτέλειας του άρθρου 110§1. Τι συμβαίνει, όμως, στην περίπτωση που ο αναθεωρητικός νομοθέτης επιδιώξει τη διεύρυνση του «σκληρού πυρήνα» του άρθρου 110§1 με τον εμπλουτισμό του καταλόγου των μη αναθεωρήσιμων συνταγματικών διατάξεων με επιπλέον διατάξεις; Μια τέτοια προσθήκη με τη συνεπαγόμενη επίταση του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος δε φαίνεται καταρχήν να θίγει άμεσα την αυστηρότητα του Συντάγματος, ως τυπικού του εννοιολογικού στοιχείου αλλά αντίθετα να τον ενισχύει. Εύκολα, λοιπόν, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι επιτρέπεται η ανάληψη ενός τέτοιου εγχειρήματος. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί και επιφυλακτικοί, γιατί η απόφαση ποιες διατάξεις αναθεωρούνται και ποιες όχι είναι αρμοδιότητα της συντακτικής και όχι της αναθεωρητικής εξουσίας. Πρόθεση του συντακτικού νομοθέτη με τη διάταξη της § 1 του άρθρου 110 υπήρξε η διαφύλαξη ως αλώβητου ενός «συνταγματικοπολιτικού πυρήνα» και όχι ολόκληρου του Συντάγματος³⁹. Για αυτόν ακριβώς το λόγο, προχωρώντας παραπέρα, φαίνεται να είναι ανεπίτρεπτη και η αναθεώρηση του άρθρου 110 προς τη κατεύθυνση απαγόρευσης ολικής αναθεώρησής του Συντάγματος, αφού με το θεσμό της αναθεώρησης, όπως έχει ρυθμιστεί στο ελληνικό Σύνταγμα, κατοχυρώνεται η σχετική αυστηρότητα αυτού, με το να είναι επιτρεπτή με διαδικασία δυσχερέστερη εκείνης της μεταβολής των κοινών νόμων η αναθεώρηση όλων των συνταγματικών διατάξεων, με την εξαίρεση του καταλόγου των προβλεπομένων στην § 1 του άρθρου 110 διατάξεων, που αποτελούν ένα σύνολο αναλλοίωτων συνταγματικοπολιτικών θεσμών και αξιών, ένα «σκληρό πυρήνα», μη αναθεωρήσιμων διατάξεων. Κανόνας ,λοιπόν, είναι η σχετική αυστηρότητα με εξαίρεση την απόλυτη έκφρασή της στην § 1 του άρθρου 110. Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι δεν μπορεί να παραβιαστεί η βούληση του συντακτικού

³⁹ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, όπ. παρ., σελ. 243.

νομοθέτη προς την κατεύθυνση της μεταβολής του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος από σχετικού σε απόλυτο, γιατί έτσι αλλοιώνεται η μορφή του Συντάγματος. Εξάλλου η επιλογή της σχετικής αυστηρότητας από τους συντακτικούς νομοθέτες της πλειοψηφίας των κρατών επιβεβαιώνει την άποψη, ότι η αυστηρότητα βρίσκει τα όριά της μέσα στην ίδια την ιστορική πορεία. Μια γενιά δεν μπορεί να υποτάξει για πάντα τις επόμενες στις δικές της επιλογές και αυτό μαρτυρεί το γεγονός ότι σε περιόδους ριζικών κοινωνικοπολιτικών μεταβολών οι συνταγματικές διατάξεις καθόλου δεν εμπόδισαν τη μεταβολή του πολιτεύματος⁴⁰. Συμπερασματικά είναι δυνατή η αναθεώρηση του άρθρου του άρθρου 110§1 του Συντάγματος προς την κατεύθυνση μιας εντός λογικών ορίων⁴¹ διεύρυνσης του σκληρού πυρήνα του με την προσθήκη νέων μη αναθεωρήσιμων διατάξεων.

⁴⁰ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, όπ. παρ., σελ 243 και υπ. 318 και του ίδιου Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου Ι, όπ. παρ., σελ 128 και υπ.227 και παραπάνω υπ. 16.

⁴¹ Βλ Δημητρόπουλο Α, Πρακτικά θέματα Συνταγματικού Δικαίου, όπ. π., σελ 42επ.

§7 Η δυνατότητα αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος.

Πριν την παρουσίαση των ποικίλων θεωρητικών προσεγγίσεων που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη δυνατότητα αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος, χρήσιμο είναι να γίνει αναφορά σε ένα παράδειγμα, το μοναδικό από τη σύνταξη του ισχύοντος Συντάγματος, προσπάθειας αναθεώρησης της αναθεωρητικής διαδικασίας κατά την αναθεώρηση του 1986.

§7α Η απόπειρα αναθεώρησης των διαδικαστικών ορίων του θεσμού της αναθεώρησης κατά την αναθεώρηση του 1986⁴²

Στην αρχική πρόταση αναθεώρησης που κατατέθηκε στις 9 Μαρτίου 1985 από 161 βουλευτές του ΠΑ.ΣΟ.Κ., κυβερνώντος τότε κόμματος, περιλαμβανόταν και η πρόταση αναθεώρησης των διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης, όπως αυτά διατυπώνονται στις §§ 2-6 του άρθρου 110⁴³. Επρόκειτο για μια πρόταση όχι απλής

⁴² Βλ. Αναστασιάδη Γ. (επιμέλεια), Το χρονικό της συνταγματικοπολιτικής έντασης, Δικ. Πολ. 10, 1985, Βενιζέλο Ε., Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, όπ. παρ., σελ 70επ και του ίδιου, Το αναθεωρητικό διάβημα του 85/86. Η νομικοπολιτική σημασία και οι ερμηνευτικές επιπτώσεις της Αναθεώρησης του Συντάγματος, Δικ. Πολ. 13-14, 1986, Ζώρα Κ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975, όπ. παρ. σελ. 75 επ., Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζ. Η αναθεώρηση του Συντάγματος στο πλαίσιο μιας Βουλής,, όπ. παρ σελ.1073, Βλ. Κοντιάδη Ξ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος όπ. παρ., σελ 380 επ., Μάνεση Αρ., Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 22 επ., Μαυριά Κ., Η δυνατότητα αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος, προς το σκοπό απλούστευσης της διαδικασίας και σύντμησης του χρόνου αναθεώρησης, Δικ. Πολ. 13-14,1986, σελ. 211 επ., Πεπονή Αν., Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986.

⁴³ Η πρόταση αναθεώρησης είχε ως εξής: α) Η παράγραφος 2 του άρθρου αντικαθίσταται ως εξής: 2.Δι' αναθεώρησιν του Συντάγματος απαιτείται πρότασις 50 τουλάχιστον Βουλευτών, εις την οποίαν καθορίζονται ειδικώς αι προς αναθεώρησιν προτεινόμεναι διατάξεις. Η πρότασις αναθεωρήσεως εισάγεται προς συζήτησιν και ψήφισιν εις την ολομέλειαν της Βουλής, κατά τα διά του κανονισμού αυτής ειδικώτερον οριζόμενα.
β) Μετά την παράγραφον 2 προστίθεται παράγραφος ως εξής:

συντόμευσης, απλοποίησης και εκσυγχρονισμού της αναθεωρητικής διαδικασίας αλλά ριζικής μεταβολής της προς την κατεύθυνση συρρίκνωσής της με την κατάργηση της μεσολάβησης του εκλογικού σώματος μεταξύ των δύο σταδίων της αναθεωρητικής διαδικασίας, της διαπίστωσης, δηλαδή, της ανάγκης αναθεώρησης και του προσδιορισμού των υπό αναθεώρηση διατάξεων από την πρώτη Βουλή και της τελικής απόφασης αναθεώρησής τους από την αναθεωρητική Βουλή, όπως αυτή προέκυψε μέσω της λαϊκής ετυμηγορίας. Επιπλέον, εκτός από την μετατροπή των §§ 2 και 3 του άρθρου 110 προτάθηκε και η κατάργηση των §§ 4 και 6. Με λίγα λόγια προτάθηκε, συνολικά, η ολοκλήρωση της αναθεώρησης σε σύντομο χρονικό διάστημα στο πλαίσιο μίας Βουλής, διατηρώντας την αυξημένη πλειοψηφία των 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών και η κατάργηση του χρονικού περιορισμού παρόδου πενταετίας από την προηγούμενη αναθεώρηση. Όπως ήταν φυσικό μια τόσο ριζοσπαστική μεταβολή ενός παγιωμένου έως τότε στα ελληνικά συντάγματα θεσμού, δεν μπορούσε να στερηθεί ποικίλων αντιδράσεων⁴⁴. Όπως εξάλλου έχει ήδη

3. Η πρόταση αναθεώρησης συζητείται και ψηφίζεται καταρχήν, κατ' άρθρον και εις το σύνολον διά πλειοψηφίας των 3/5 του όλου αριθμού των Βουλευτών και εις δύο συνεδριάσεις οι οποίαι αφίστανται μεταξύ των κατά έναν τουλάχιστον μήνα. Υποβολή τροπολογιών και προσθηκών είναι δυνατή μόνο προ της ενάρξεως της πρώτης συζητήσεως.

γ) Οι παράγραφοι 3, 4, 6 καταργούνται.

⁴⁴ Βλ. Ζώρα Κ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975, όπ. παρ. σελ. 79 επ., ο πρόεδρος της Ν.Δ. δήλωσε μεταξύ των άλλων στις 11 Μαρτίου 1985 στην εφημερίδα «Το Βήμα»: «... Έτσι: 1. Το Σύνταγμα μπορεί να τροποποιείται κατά τις βουλήσεις της κυβερνητικής πλειοψηφίας χωρίς προηγούμενη έγκριση του λαού, όπως σοφά προέβλεπαν όλα τα ελληνικά Συντάγματα και το Σύνταγμα του 1975 που απαιτεί εκλογές για συγκρότηση Αναθεωρητικής Βουλής. 2. Το ισχύον Σύνταγμα παραβιάζεται βάνουσα, αφού παρά τη συνταγματική απαγόρευση να τροποποιούνται θεμελιώδεις διατάξεις του, που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος και παρά το ότι θεμελιώδες στοιχείο του πολιτεύματός μας είναι η λαϊκή κυριαρχία, η Κυβέρνηση τροποποιεί θεμελιώδη διάταξη αποστερώντας το λαό του κυρίαρχου δικαιώματός του να εκφράζει τη γνώμη του εκλέγοντας Αναθεωρητική Βουλή. 3. Δημιουργείται συνταγματική ρευστότητα και αβεβαιότητα, στην ουσία δηλαδή μπαίνουμε σε μια διαρκή επανάσταση όπου τη συνταγματική τάξη θα καθορίζει η ανεξέλεγκτη θέληση της εκάστοτε Κυβερνήσεως, που ελέγχει την πλειοψηφία. Έτσι η Ελληνική Δημοκρατία μετατρέπεται στην ουσία σε ολοκληρωτικό κράτος. Από το σημείο αυτό έως την τυπική κατάλυση της δημοκρατίας ο δρόμος δεν είναι μακρύς...» Η απόφαση της κεντρικής επιτροπής του Κ.Κ.Ε. εσωτερικού αναφέρει στις 11 Μαρτίου 1985 για το ζήτημα αυτό σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας «Ελευθεροτυπία»: «Ταυτόχρονα το κόμμα μας εκφράζει τη διαφρονία του για την τροποποίηση του άρθρου 110, που αναφέρεται στις διαδικασίες αναθεώρησης του Συντάγματος. Όπως είχαμε προτείνει και το 1975, μεταξύ της πρότασης για αναθεώρηση και της τελικής ψήφισής της πρέπει να παρεμβάλλεται η ένδειξη της λαϊκής θέλησης μέσω των εκλογών και παράλληλα να μειωθούν οι πλειοψηφίες που απαιτούνται για την αναθεώρηση. Η προτεινόμενη σήμερα από το

αναφερθεί⁴⁵, με την εξαίρεση του Συντάγματος του 1927, το οποίο πρόβλεπε την ολοκλήρωση της διαδικασίας αναθεώρησης σε μία Βουλή αλλά που διέθετε δύο αντιπροσωπευτικά σώματα και παρείχε τη δυνατότητα υπαγωγής της απόφασης της Εθνικής Συνέλευσης σε κυρωτικό δημοψήφισμα, όλα τα υπόλοιπα Συντάγματα από το 1864 ρυθμίζουν 2 στάδια διενέργειας της αναθεωρητικής διαδικασίας. Μια πρόταση, λοιπόν, ολοκλήρωσης της διαδικασίας αναθεώρησης σε μια Βουλή φαινόταν να κλονίζει το συνταγματικοπολιτικό κεκτημένο μέσω της μεταβολής της ίδιας της ρύθμισης κατοχύρωσής του και το κύμα αντιδράσεων που προκλήθηκε είχε ως αποτέλεσμα να αποσυρθεί η πρόταση αυτή στις 14 Μαρτίου 1985 με δήλωση του κυβερνητικού εκπροσώπου⁴⁶ κατόπιν σύσκεψης με κορυφαίους Συνταγματολόγους⁴⁷, οι οποίοι δεν στάθηκαν απόλυτα αρνητικοί σε αυτήν.

ΠΑ.ΣΟ.Κ. τροποποίηση μπορεί να οδηγήσει σε συχνές συνταγματικές αλλαγές, πράγμα που θέτει σε κίνδυνο τις δημοκρατικές κατακτήσεις» Η Ε.ΔΗ.Κ. σε ανακοίνωσή της στις 12 Μαρτίου 1985 τάσσεται εναντίον της αναθεώρησης του άρθρου 110 και ειδικότερα σύμφωνα με την εφημερίδα «Η Καθημερινή»: «Η εκτελεστική γραμματεία της Ε.ΔΗ.Κ. δεν μπορεί να συμφωνήσει με την προτεινόμενη τροποποίηση του άρθρου 110 του Συντάγματος. Δεν είναι ορθό κάθε Βουλή να μπορεί να κατασκευάζει Σύνταγμα, σύμφωνα με τα συμφέροντα της εκάστοτε κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Το Σύνταγμα είναι ο θεμελιώδης νόμος του κράτους και επομένως η αναθεώρησή του δεν μπορεί να αφήνεται σε μια, έστω ενισχυμένη, πλειοψηφία. Για τούτο η Ε.ΔΗ.Κ. πιστεύει ότι είναι απαραίτητο να αναμορφωθεί η προτεινόμενη τροπολογία κατά τρόπο που να μην οδηγήσει σε αναθεώρηση του Συντάγματος από κάθε νέα Βουλή»

⁴⁵ Βλ. παραπάνω §4.

⁴⁶ Βλ. Αναστασιάδη Γ. (επιμέλεια), Το χρονικό της συνταγματικοπολιτικής έντασης, όπ. παρ., σελ 81, «Σε σημερινή σύσκεψη στο Υπουργείο Εσωτερικών των Καθηγητών Συνταγματικού Δικαίου των Πανεπιστημίων της χώρας κ.κ. Αριστοβούλου Μάνεση, Δημήτρη Τσάτσου, Κώστα Μαυριά, Γιώργου Παδημητρίου και Αντώνη Μανιτάκη με τους Υπουργούς Εσωτερικών και Δικαιοσύνης και το Νομικό Σύμβουλο του Πρωθυπουργού καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου Γιώργο Κασιμάτη, υποστηρίχθηκε η ανάγκη εκσυγχρονισμού και απλοποίησης του άρθρου 110 του Συντάγματος που αφορά τη διαδικασία αναθεώρησης. Διαπιστώθηκε επίσης η ύπαρξη πολλαπλών δυνατοτήτων ενίσχυσης της Λαϊκής Κυριαρχίας στη διαδικασία αυτή.

Παρά τις θετικές αυτές διαπιστώσεις των ειδικών, για τις οποίες ενημερώθηκε σχετικά ο Πρωθυπουργός, αποφάσισε να αποσυρθεί η Αναθεώρηση του άρθρου 110 από την πρόταση που υπέβαλε το ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Η απόφαση αυτή πάρθηκε για να διασφαλιστεί ο καλόπιστος διάλογος, που υπονομεύτηκε με παράδεκτα παραπλανητικές δηλώσεις και κακόπιστες ερμηνείες μετά την ευρύτερη λαϊκή αποδοχή που έτυχε η πρόταση Αναθεώρησης που προτάθηκε από το ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Γι' αυτό και η κυβέρνηση εντοπίζει την πρόταση αναθεώρησης αποκλειστικά και μόνον στην κατάργηση των υπερεξουσιών του Προέδρου της Δημοκρατίας και στην αποκατάσταση του γνήσιου Κοινοβουλευτισμού».

⁴⁷ Βλ. Αναστασιάδη Γ., Το χρονικό της συνταγματικοπολιτικής έντασης, όπ. παρ., σελ 74, τις απόψεις του Μάνεση Αρ για το άρθρο 110 καθώς και Μαυριά Κ., Η δυνατότητα αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος, προς το σκοπό απλούστευσης της διαδικασίας και σύντμησης του χρόνου αναθεώρησης, όπ. παρ., σελ. 211 επ..

§7β Θεωρητικός πλουραλισμός ως προς τη δυνατότητα αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος⁴⁸

Σε αντίθεση προς την ομοφωνία των θεωρητικών σχετικά με το θέμα αποκλεισμού της δυνατότητας αναθεώρησης της §1 του άρθρου 110 του Συντάγματος, ποικίλες αντιτιθέμενες θεωρητικές προσεγγίσεις έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη δυνατότητα αναθεώρησης της αναθεωρητικής διαδικασίας, όπως αυτή ρυθμίζεται στις §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος. Με τις διαδικαστικές εγγυήσεις στις §§ 2-6 του άρθρου 110 θεμελιώνεται η σχετική αυστηρότητα του ελληνικού Συντάγματος, το οποίο επιτρέπει ελεύθερα την αναθεώρηση των συνταγματικών διατάξεων με διαδικασία δυσχερέστερη από εκείνη που προβλέπεται για την τροποποίηση των κοινών νόμων, με την εξαίρεση του «σκληρού πυρήνα» των μη αναθεωρήσιμων διατάξεων της §1 του ίδιου, όπου ισχύει καθεστώς απόλυτης αυστηρότητας, διασφαλίζοντας έτσι την τυπική υπεροχή των συνταγματικών επιταγών έναντι των κοινών νόμων. Ο συντακτικός, λοιπόν, νομοθέτης έχει τη δυνατότητα αναθεώρησης όλων των συνταγματικών διατάξεων, πλην του καταλόγου της §1, με την ακόλουθη διαδικασία⁴⁹, η οποία διενεργείται σε δύο ή κατά άλλους τρία στάδια⁵⁰ με το

⁴⁸ Βλ. Βενιζέλο Ε., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975 όπ. παρ., σελ 104 επ και του ίδιου Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, όπ. παρ., σελ 64 επ, Δημητρόπουλο Α., Πρακτικά θέματα Συνταγματικού Δικαίου, όπ. παρ., σελ. 43 επ., Ζώρα Κ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975, όπ. παρ. σελ. 86 επ., Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος στο πλαίσιο μιας Βουλής, όπ. παρ., σελ.1078 επ, Κατρούγκαλου Γ., Η αναθεώρηση της αναθεώρησης, όπ. παρ., σελ 29 επ., Κοντιάδη Ξ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος, Ι, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000, σελ. 386 επ., Μάνεση Αρ., Η αναθεώρησης του Συντάγματος, όπ. παρ., σελ 118 επ., Μανιτάκη Α., Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994, σελ. 304 επ., Μαυριά Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, όπ. παρ., σελ. 310 και 313 επ. και του ίδιου, Η δυνατότητα αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος, προς το σκοπό απλούστευσης της διαδικασίας και σύντμησης του χρόνου αναθεώρησης, όπ. παρ., σελ. 211 επ , Χρυσογόνο Κ., όπ. παρ., σελ 117 επ..

⁴⁹ Στη διαδικασία αναθεώρησης αναφέρεται επίσης ο Κανονισμός της Βουλής στο άρθρο 119.

⁵⁰ Βλ. Βενιζέλο Ε., Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, όπ. παρ., σελ 61 και παραπάνω υπ. 20.

συνυπολογισμό της προσφυγής στη λαϊκή ετυμηγορία ως ξεχωριστού σταδίου της: Στην πρώτη φάση υποβάλλεται η πρόταση για αναθεώρηση, η οποία για να είναι παραδεκτή πρέπει να έχει υπογραφεί από πενήντα τουλάχιστον βουλευτές και εισάγεται σε συζήτηση κατά την οποία διαπιστώνεται κατόπιν απόφασης της Βουλής η αναγκαιότητα αναθεώρησης του Συντάγματος. Η απόφαση αυτή της Βουλής απαιτείται να έχει συγκεντρώσει πλειοψηφία των 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών ή έστω την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών, επιπλέον επιβάλλεται να έχει διεξαχθεί σχετική ψηφοφορία για την απόφαση με θετικό αποτέλεσμα δύο φορές, που να απέχουν μεταξύ τους έναν τουλάχιστο μήνα και να καθορίζει με ακρίβεια τις προς αναθεώρηση διατάξεις, αφού αυτές ακριβώς τις διατάξεις είναι αρμόδια η αναθεωρητική Βουλή να τροποποιήσει κατά την ολοκλήρωση της αναθεωρητικής λειτουργίας. Δεν υπάρχει, όμως, δέσμευση της επόμενης Βουλής ως προς το περιεχόμενο των αναθεωρήσιμων διατάξεων, όπως αυτό διατυπώνεται από την πρώτη Βουλή, ούτε είναι αναγκαίο η απόφαση της πρώτης Βουλής που κρίνει την αναγκαιότητα αναθεώρησης και ορίζει τις αναθεωρήσιμες διατάξεις να προσδιορίζει το ακριβές περιεχόμενο που αυτές θα λάβουν μετά την ολοκλήρωση της αναθεώρησης. Με τη μεσολάβηση διενέργειας γενικών βουλευτικών εκλογών από τη λήξη της θητείας της προηγούμενης Βουλής ή ενδεχόμενης πρόωρης διάλυσής της κατά τις διατάξεις του Συντάγματος, η αναδειχθείσα από αυτές αναθεωρητική Βουλή κατά την πρώτη σύνοδό της ολοκληρώνει το δεύτερο και τελευταίο στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας. Η αναθεωρητική Βουλή αποφασίζει για κάθε αναθεωρήσιμη διάταξη χωριστά τηρουμένης της απαραίτητης πλειοψηφίας του απόλυτου αριθμού του όλου αριθμού των βουλευτών ή των 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών ανάλογα με το αν η απόφαση για την ανάγκη αναθεώρησης του Συντάγματος από την πρώτη Βουλή

λήφθηκε από πλειοψηφία των 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών ή από την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών, καθώς στην § 4 του άρθρου 110 του Συντάγματος προβλέπεται για πρώτη φορά η δυνατότητα αντιστροφής των πλειοψηφιών ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη Βουλή. Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας οι αναθεωρημένες διατάξεις δημοσιεύονται με εντολή του Προέδρου της Βουλής στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και τίθενται σε ισχύ με ειδικό ψήφισμα της Βουλής. Τελευταία διαδικαστική προϋπόθεση είναι η τήρηση πενταετούς προθεσμίας πριν τη διενέργεια της επόμενης αναθεώρησης.

Κρίσιμη καθίσταται, λοιπόν, λόγω του ότι οι διαδικαστικές εγγυήσεις της αναθεώρησης επιδέχονται ποικίλων εξειδικεύσεων η διερεύνηση της ενδεχόμενης δυνατότητας θεμιτών τροποποιήσεων των διαδικαστικών ορίων της και η αποσαφήνιση των μη αναθεωρήσιμων διαδικαστικών στοιχείων της. Χαρακτηριστικό είναι ότι η πλειοψηφία των θεωρητικών τείνει να συγκλίνει προς την άποψη ότι οι §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος είναι αναθεωρήσιμες καταρχήν εφόσον δεν θίγεται ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος και δεν αλλοιώνονται κάποια ουσιώδη στοιχεία της αναθεωρητικής διαδικασίας. Χαρακτηριστικά αναφέρεται από εκπρόσωπο της θεωρίας η ανάγκη να «ελαστικοποιηθεί (η αναθεωρητική διαδικασία) που είναι τυποποιημένη με τέτοια και τόση πληρότητα και αυστηρότητα, ώστε να αγγίζει τα όρια της συνταγματικής αλαζονείας της ιστορίας⁵¹». Περαιτέρω, όμως, οι απόψεις των Ελλήνων Συνταγματολόγων παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις ως προς τον ακριβή προσδιορισμό των μη αναθεωρήσιμων ουσιωδών στοιχείων των διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης.

⁵¹ Βλ. Βενιζέλο Ε., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, όπ. παρ., σελ 21.

Συγκεκριμένα υποστηρίζεται⁵² η ύπαρξη ενός «σκληρού πυρήνα» μη αναθεωρήσιμων διαδικαστικών αναθεωρητικών εγγυήσεων, που ορίζουν ένα πλέγμα ρυθμίσεων διασφαλιστικών της σχετικής αυστηρότητας του Συντάγματος και κατ' επέκταση της τυπικής υπεροχής των συνταγματικών ρυθμίσεων σε σχέση με τους κοινούς νόμους για τους οποίους προβλέπεται ελαστικότερη διαδικασία μεταβολής. Σύμφωνα με την άποψη αυτή τα στοιχεία, λοιπόν, εκείνα, που συναντώνται σταθερά στα ελληνικά Συντάγματα από το 1864, ως προς τα οποία δεν πρέπει να αγνοηθεί η βούληση του συντακτικού νομοθέτη σε μια υποθετική αναθεώρηση των διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης, είναι η διατήρηση ορισμένου εύλογου χρόνου⁵³ πριν από κάθε αναθεώρηση, η αυξημένη πλειοψηφία, η αποκλειστική αρμοδιότητα της Βουλής να αποφασίζει την αναθεώρηση και η δυνατότητα του εκλογικού σώματος να εκφράζει την άποψή του με γενικές βουλευτικές εκλογές ή δημοψήφισμα. Οποιαδήποτε απουσία των στοιχείων αυτών θα καθιστούσε αντισυνταγματική τη διάταξη μεταβολής της διαδικασίας αναθεώρησης.

Σύμφωνα με άλλη άποψη⁵⁴ θα ήταν στερητική της ιδεολογικής και νομικής αποστολής του άρθρου 110 η οποιαδήποτε τροποποίηση, κυρίως προς την κατεύθυνση απλοποίησης της διαδικασίας, που προβλέπεται στις §§ 2-6 «να κοστολογεί τις συνταγματικές μεταβολές και να διαχωρίζει τα προϊόντα της αναθεώρησης (σεβασμός ιστορικής συνέχειας) από τα προϊόντα της πρωτογενούς

⁵² Βλ. Μαυριά Κ., Η δυνατότητα αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος, προς το σκοπό απλούστευσης της διαδικασίας και σύντμησης του χρόνου αναθεώρησης, όπ. παρ., σελ. 224, καθώς και τη μεταστροφή της άποψής του στο σύγγραμμά του Συνταγματικό Δίκαιο, όπ. παρ., σελ. 310 και 313 επ, όπου θεωρεί ορθότερο να μη γίνεται τελικά αποδεκτή η αναθεώρηση του άρθρου 110.

⁵³ Βλ. Μαυριά Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, όπ. παρ., σελ. 313, όπου υποστηρίζει, αντίθετα με την άποψη που διατυπώνει στο άρθρο Η δυνατότητα αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος, προς το σκοπό απλούστευσης της διαδικασίας και σύντμησης του χρόνου αναθεώρησης, όπ. π., σελ. 224 ότι θα μπορούσε πειστικά να υποστηριχθεί η δυνατότητα επιμήκυνσης, επιβράχυνσης ακόμα και κατάργησης της τήρησης προθεσμίας μεταξύ διαδοχικών αναθεωρήσεων.

⁵⁴ Βλ. Βενιζέλο Ε., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975 όπ. παρ., σελ. 104 επ. και του ίδιου Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, όπ. π., σελ. 64 και Το αναθεωρητικό διάβημα του 85/86. Η νομικοπολιτική σημασία και οι ερμηνευτικές επιπτώσεις της Αναθεώρησης του Συντάγματος, όπ. π., σελ. 176 επ.

συντακτικής εξουσίας (ρήξη της νομικής συνέχειας)⁵⁵». Η άποψη, όμως, αυτή δεν αποκλείει εντελώς τη δυνατότητα μεταβολής των διαδικαστικών εγγυήσεων αλλά τις θεωρεί επιτρεπτές μόνο στο βαθμό που δε θίγουν τα δομικά χαρακτηριστικά της αναθεωρητικής διαδικασίας, τα οποία συνοψίζει στην ύπαρξη προθεσμίας μεταξύ δύο διαδοχικών αναθεωρήσεων, που να αποκλείει τις συχνές και επιπόλαιες αναθεωρήσεις, στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Βουλής για τη διεκπεραίωση του αναθεωρητικού εγχειρήματος και τη μεσολάβηση γενικών βουλευτικών εκλογών μεταξύ της λήψης απόφασης για την αναγκαιότητα αναθεώρησης και την ολοκλήρωση της διαδικασίας από την αναθεωρητική Βουλή, θεωρώντας ότι οποιαδήποτε αντίθετη άποψη θα προκαλούσε την εξασθένηση της ευελιξίας του Συντάγματος και θα δημιουργούσε αφορμή παραβίασης του χωρίς την ύπαρξη σημαντικού νομικοιδεολογικού λόγου.

Χρησιμοποιώντας διαφορετικό κριτήριο⁵⁶ από το συνδυασμό της αυστηρότητας του Συντάγματος και του αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα του πολιτεύματος επιχειρείται η διασφάλιση της δυνατότητας αναθεώρησης των διαδικαστικών ορίων της με τον αποκλεισμό της θέσπισης συνταγματικού δημοψηφίσματος ως όρο του ενεργού της αναθεωρητικής διαδικασίας, αφού η καθιέρωση μιας τέτοιας πρακτικής δεν συμπλέει προς τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος και την αντιπροσωπευτική δημοκρατική αρχή του πολιτεύματος, με το να αποκλείει τη δυνατότητα συζήτησης και να περιορίζει το λαό στη μηχανική επιλογή μιας θετικής ή αρνητικής απάντησης. Κάτι τέτοιο καθιστά τη διαδικασία ηπιότερη και στείρα πολιτικού διαλόγου, που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του δημοκρατικού πολιτεύματος⁵⁷.

⁵⁵ Βενιζέλος Ε., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, όπ. παρ., σελ 104 επ.

⁵⁶ Βλ. Μανιτάκη Α., Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος, όπ. παρ., σελ. 304 επ.

⁵⁷ Βλ. Βενιζέλο Ε., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975 όπ. παρ., σελ 223 επ, όπου αποκλείει το συνταγματικό δημοψήφισμα ως συντρέχουσα διαδικασία αναθεώρησης.

Υποστηρίζεται, επίσης, η άποψη⁵⁸, ότι μόνο τα στοιχεία της αναθεωρητικής διαδικασίας που συνδέονται με τη δημοκρατική αρχή ή την κατοχύρωση της αυστηρότητας του Συντάγματος στερούνται δυνατότητας αναθεώρησης, προσδιορίζοντάς τα στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Βουλής, χωρίς να θεωρείται επιβεβλημένη η σύμπραξη δύο διαδοχικών νομοθετικών σωμάτων, στις αυξημένες πλειοψηφίες, των οποίων θεωρείται δυνατή η διαδικασία αυξομειώσεων και στη σύμπραξη του εκλογικού σώματος, όχι απαραίτητα μέσω γενικών βουλευτικών εκλογών αλλά ενδεχομένως και με δημοψήφισμα. Η αναπόσπαστη σύνδεση των μη αναθεωρήσιμων διαδικαστικών εγγυήσεων με κάποια θεμελιώδη πολιτειακή αρχή εγκυμονεί κινδύνους καθώς στερείται εξειδίκευση των κριτηρίων και αναζήτησης του πλήρους νοήματος κάθε επιμέρους διαδικαστικού ορίου της αναθεώρησης⁵⁹.

Θέτοντας τη δημοκρατική νομιμοποίηση ως θεμέλιο των ουσιωδών στοιχείων των διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης με την αποδοχή της αντικατάστασης της διενέργειας γενικών βουλευτικών εκλογών με την πρόβλεψη δημοψηφίσματος είναι επιτρεπτή η αναθεώρηση των διαδικαστικών εγγυήσεων της, αρκεί αρμόδια για την αναθεώρηση να είναι η λαϊκή αντιπροσωπεία σε οποιαδήποτε μορφή της, είτε δηλαδή ως απλή είτε ως διπλή Βουλή και πριν από τη διενέργεια κάθε αναθεώρησης να έχει τη δυνατότητα ο λαός να εκφράζει τη βούλησή του επ' αυτής⁶⁰.

Πιο ριζοσπαστική και καινοτόμος εμφανίζεται η γνώμη εκείνη εκπροσώπου της θεωρίας⁶¹, σύμφωνα με την οποία αναγνωρίζονται ως «οιονεί αναθεωρητικές ρήτρες» οι ρυθμίσεις του άρθρου 28§§2-3, στις οποίες, μέσα στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, θα αναζητηθούν τα όρια ενδεχόμενων έμμεσων τροποποιήσεων ή

⁵⁸ Βλ. Κατρούγκαλου Γ, Η αναθεώρηση της αναθεώρησης, όπ. παρ., σελ 29 επ..

⁵⁹ Βλ. Κοντιάδη Ξ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος, όπ. παρ., σελ. 390 επ..

⁶⁰ Βλ. Μάνεση Αρ., Η αναθεώρησης του Συντάγματος, όπ. παρ., σελ 118 επ..

⁶¹ Βλ. Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος στο πλαίσιο μιας Βουλής,, όπ. παρ., σελ.1078 επ.

αλλοιώσεων του ελληνικού Συντάγματος, αποχαρακτηρίζοντας έτσι τη διαδικασία της αναθεώρησης από αποκλειστική σε συντρέχουσα με την αναγνώριση από το Σύνταγμα αρμοδιοτήτων σε όργανα διεθνών οργανισμών (άρθρο 28§2 του Συντάγματος) ή με την αποδοχή περιορισμών στην άσκηση της εθνικής κυριαρχίας (άρθρο 28§3 του Συντάγματος)⁶². Επιπλέον υποστηρίζεται, ότι προκειμένου να καθιερωθεί μια πιο ευέλικτη διαδικασία αναθεώρησης, γεγονός που αποτελεί τη σημερινή εποχή περισσότερο από ποτέ συνταγματικοπολιτική αναγκαιότητα, τα ουσιαστικά όρια της § 1 του άρθρου 110 δεν επεκτείνονται στις αναθεωρητικές διαδικαστικές εγγυήσεις πλην εκείνων που εντάσσονται στις διατάξεις που καθορίζουν τη μορφή και τη βάση του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας και ως τέτοιες δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ούτε η αναθεώρηση στο πλαίσιο μιας Βουλής, ούτε η θεσμοθέτηση κυρωτικού δημοψηφίσματος. Βασικό επιχείρημα της άποψης αυτής περί απλούστευσης της διαδικασίας αναθεώρησης είναι το ότι η Ελλάδα με το ισχύον Σύνταγμα και τη βραδυκίνητη διαδικασία αναθεώρησης, που αυτό προβλέπει, αδυνατεί να ανταπεξέλθει σε ένα καθεστώς ταχείας αντίδρασης και άμεσης προσαρμοστικότητας στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Παρόλο που η κάθε μια θεωρητική εκδοχή παρουσιάζει ενδιαφέρον καμιά από αυτές δε φαίνεται να μπορεί να στηριχθεί σε κάποιο σταθερό, σαφές και ευρύτερα αποδεκτό κριτήριο με αποτέλεσμα να μην καθίσταται εύκολα αντιληπτό πώς είναι δυνατόν επιλεκτικά ορισμένα στοιχεία της αναθεωρητικής διαδικασίας να είναι αναθεωρήσιμα, ενώ κάποια άλλα μη αναθεωρήσιμα⁶³. Για το λόγο αυτό ασφαλέστερο και ορθότερο είναι να ισχύσουν *mutandis mutandi* για τη δυνατότητα αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 όσα έχουν ήδη αναφερθεί για την § 1 του

⁶² Αλλιώς ο Βενιζέλος Ε., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975 όπ. παρ., σελ 247 επ.

⁶³ Βλ. Μαυριά Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, όπ. παρ., σελ. 314.

ίδιου άρθρου. Η θεμελίωση της σχετικής αυστηρότητας του Συντάγματος για την αναθεώρηση των μη συγκαταλεγόμενων στο «σκληρό πυρήνα» του άρθρου 110§1 διατάξεων με τον καθορισμό αυστηρής διαδικασίας, δυσχερέστερης εκείνης της τροποποίησης των διατάξεων του κοινού δικαίου προσδίδει την τυπική υπεροχή των πρώτων έναντι των δεύτερων. Επομένως οι §§ 2-6 του άρθρου 110 μπορούν και πρέπει να συμπεριληφθούν στον κατάλογο των διατάξεων που καθορίζουν τη μορφή και τη βάση του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία, αφού ο αυστηρός χαρακτήρας αποτελεί τυπικό στοιχείο του Συντάγματος μη υποκείμενο σε αναθεώρηση. Στην αντίθετη περίπτωση θα εξασθενούσε η τυπική υπεροχή του Συντάγματος, που το κατατάσσει στην ανώτερη θέση στο οικοδόμημα της έννομης τάξης. Καθίσταται, λοιπόν, μη δυνατή⁶⁴ η αναθεώρηση των §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος καθώς σε διαφορετική περίπτωση θα θιγόταν ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος και θα κατέληγε το Σύνταγμα σε έρμαιο ανέλεγκτων και διαρκών τροποποιήσεων προς εξυπηρέτηση κάθε είδους σκοπιμοτήτων. Η αναθεώρηση δεν πρέπει να γίνεται παρά μόνο, όταν κρίνεται απολύτως αναγκαία. Και καθίσταται επιτακτική η αναγκαιότητά της όταν επιβάλλεται η καθιέρωση νέων Συνταγματικών θεσμών ή η τροποποίηση των ήδη προβλεπομένων. Εξάλλου η γενικότητα με την οποία είναι διατυπωμένοι οι συνταγματικοί κανόνες ευνοεί την οριοθέτηση του περιεχομένου της διάταξης και την προσαρμογή της στα κελεύσματα μιας κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας ραγδαία εξελισσόμενης.

⁶⁴ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Πρακτικά θέματα Συνταγματικού Δικαίου, όπ. παρ., σελ. 43 επ.

§8 Συμπέρασμα

Με το άρθρο 110 του Συντάγματος 1975/1986/2001 κατοχυρώνεται μέσω του θεσμού της αναθεώρησης ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος, στην απόλυτη και σχετική του μορφή, ακολουθώντας την παράδοση των ελληνικών Συνταγμάτων. Ο θεσμός της αναθεώρησης βρίσκει τη δικαιολογητική του βάση στη διαφύλαξη ενός συνταγματικοπολιτικού κεκτημένου, το οποίο παραμένοντας αναλλοίωτο εξασφαλίζει την κοινωνική συνοχή και σταθερότητα κάθε κράτους. Δεν είναι, εξάλλου, συμπτωματικό το γεγονός ότι προβλέπεται με μικρές διαφοροποιήσεις στο βαθμό της αυστηρότητας από όλα σχεδόν τα σύγχρονα Συντάγματα. Επιπλέον, με τη θεμελίωση και τη διασφάλιση του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος επιβεβαιώνεται η τυπική υπεροχή των συνταγματικών διατάξεων έναντι των κοινών νόμων, οι οποίοι δεν υποβάλλονται κατά την μεταβολή τους σε τόσο αυστηρούς ουσιαστικούς και διαδικαστικούς φραγμούς. Λόγω του σπουδαίου θεσμικού και λειτουργικού ρόλου του αναθεώρησης, όπως αυτός προκύπτει από τις παραπάνω παρατηρήσεις, ερωτάται κατά πόσο είναι δυνατή η αναθεώρηση της ίδιας της διάταξης που την προβλέπει. Αναφορικά με την § 1 του άρθρου 110, όπου τίθενται τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης, κατά απόλυτη αυστηρότητα για τις ρητά αναγραφόμενες σε αυτήν διατάξεις, δε χωρά αμφιβολία, ότι δεν υπάρχει δυνατότητα αναθεώρησής της, καθώς εννοιολογικά εντάσσεται στις διατάξεις εκείνες που καθορίζουν τη μορφή και τη βάση του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, οπότε οποιαδήποτε μεταβολή της θα παραβίαζε το «σκληρό πυρήνα» του Συντάγματος, θα καταστρατηγούσε τον αυστηρό του χαρακτήρα που αποτελεί τυπικό στοιχείο αυτού και θα καθιστούσε τη διάταξη της § 1 του άρθρου 110 περιττή. Όσον αφορά τις §§ 2-6 του άρθρου 110, όπου τίθενται

τα διαδικαστικά όρια της αναθεώρησης, κατά σχετική αυστηρότητα, αφού επιτρέπεται η αναθεώρηση όλων των συνταγματικών διατάξεων με ειδική διαδικασία δυσχερέστερη εκείνης που προβλέπεται για τους κοινούς νόμους, πλην των ρητά καθορισμένων ως μη δεκτικών αναθεώρησης στην §1 του άρθρου 110, που ανεπιτυχώς επιχειρήθηκε να αναθεωρηθούν κατά την αναθεώρηση του 1986, επικρατεί καθεστώς θεωρητικού πλουραλισμού, κυρίως προς την κατεύθυνση απλοποίησης της διαδικασίας διατηρώντας αναλλοίωτα κάποια θεμελιώδη στοιχεία αυτής. Ωστόσο, ορθότερο φαίνεται να ισχύσουν *mutandis mutandi*, όσα αναφέρθηκαν για την § 1. Οποιαδήποτε προσπάθεια περιστολής του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος ελλοχεύει κινδύνους για τη συνταγματικοπολιτική σταθερότητα, καθώς διακυβεύονται θεμελιώδεις παγιωμένες κοινωνικοοικονομικοπολιτικές αξίες. Δεν πρέπει, όμως, η αυστηρότητα αυτή να αποτελεί τροχοπέδη στην, ορισμένες φορές, επιτακτική ανάγκη ανανέωσης των συνταγματικών θεσμών, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε προσπάθεια διεύρυνσης του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος οφείλει να συντελείται με φειδώ και εντός αυστηρού πλαισίου λογικών ορίων.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- ❖ Αλιβιζάτος Ν., Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, Τεύχος Α, 1821-1941, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1981.
- ❖ Βενιζέλος Ε., Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1984.
- ❖ Βενιζέλος Ε., Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1991.
- ❖ Βενιζέλος Ε., Το αναθεωρητικό κεκτημένο. Το Συνταγματικό φαινόμενο στον 21^ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2002
- ❖ Βολουδάκης Ε., Αι προτάσεις αναθεώρησης των Ελληνικών Συνταγμάτων 1864-1967, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982.
- ❖ Γεωργόπουλος Κ., Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, 12^η Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001

- ❖ Δασκαλάκης Γ., Η αναθεώρησης του Συντάγματος και το νόημα του Συνταγματικού έργου, Αθήναι, 1950.
- ❖ Δημητρόπουλος Α., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Α', Θ' Έκδοση, Αθήνα, 2001.
- ❖ Δημητρόπουλος Α., Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002.
- ❖ Δημητρόπουλος Α., Πρακτικά θέματα Συνταγματικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004.
- ❖ Ζώη Κ, Λασθιωτάκης Γ., Γιαννόπουλου Π., (επιμέλεια): Η ιστορική εξέλιξη των διατάξεων του Συντάγματος (1822-2001), Β' έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003.
- ❖ Ζώρας Κ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975, Τεύχος Ι, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987.
- ❖ Κασιμάτης Γ., Συνταγματικόν Δίκαιον ΙΙ, τ. α', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1980.
- ❖ Κατρούγκαλος Γ, Η αναθεώρηση της αναθεώρησης , σε (επιμέλεια) Παπαδημητρίου Γ., Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000.

- ❖ Κοντιάδης Ξ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος, Ι, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000.
- ❖ Μάνεσης Αρ., Η αναθεώρησης του Συντάγματος, Εκδόσεις Αφοί Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη-Αθήνα, 1966 σε ανατύπωση στο σύγγραμμα, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980.
- ❖ Μάνεσης Αρ., Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1986.
- ❖ Μανιτάκης Α., Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994.
- ❖ Μαυριάς Κ., Παντελής Α., Συνταγματικά Κείμενα Ελληνικά και Ξένα, Γ΄ Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996.
- ❖ Μαυριάς Κ, Συνταγματικό Δίκαιο, Γ΄ έκδοση κατά το αναθεωρημένο Σύνταγμα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004.
- ❖ Παπατόλιας Απ., Συνταγματικές επιχειρηματολογίες για την Συνταγματική Αναθεώρηση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999.
- ❖ Πεπονής Αν., Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1986.

- ❖ Σαρίπολος Ν., Πραγματεία Συνταγματικού Δικαίου (ανατύπωση), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993.
- ❖ Σβώλος Α., Η αναθεώρησης του Συντάγματος, Αθήναι 1933.
- ❖ Σβώλος Α., Συνταγματικόν Δίκαιον, Αθήναι, 1934.
- ❖ Ράικος Α, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Ι, Β΄ Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002.
- ❖ Τσάτσος Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α΄, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1994 .
- ❖ Χρυσογόνος Κ, Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003.
- ❖ Φλογαίτης Θ., Εγχειρίδιον Συνταγματικού Δικαίου (ανατύπωση), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΡΘΡΩΝ-ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

- ❖ Αναστασιάδης Γ. (επιμέλεια), Το χρονικό της συνταγματικοπολιτικής έντασης, Δικ. Πολ. 10, 1985.
- ❖ Βενιζέλος Ε., Το αναθεωρητικό διάβημα του 85/86. Η νομικοπολιτική σημασία και οι ερμηνευτικές επιπτώσεις της Αναθεώρησης του Συντάγματος, Δικ. Πολ. 13-14, 1986.
- ❖ Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζ. Η αναθεώρηση του Συντάγματος στο πλαίσιο μιας Βουλής, ΤοΣ, 2000, σελ.1086.
- ❖ Κυριακόπουλος Η., Η αναθεώρησης του Συντάγματος (ερμηνεία του άρθρου 108), Αρμ., 1962.
- ❖ Μαυριάς Κ., Η δυνατότητα αναθεώρησης των §§ 2-6 του άρθρου 110 του Συντάγματος, προς το σκοπό απλούστευσης της διαδικασίας και σύντμησης του χρόνου αναθεώρησης.
- ❖ Σκουρής Β., Η ερμηνεία του Συντάγματος του 1975 μετά την αναθεώρηση του 1986.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η δυνατότητα αναθεώρησης του άρθρου 110 του Συντάγματος 1975/1986/2001

Στο άρθρο 110 το ελληνικό Σύνταγμα με τη θεμελίωση του θεσμού της αναθεώρησης κατοχυρώνει τον αυστηρό του χαρακτήρα θέτοντας ουσιαστικά και διαδικαστικά όρια στη δυνατότητα αναθεώρησης των συνταγματικών διατάξεων εξασφαλίζοντας έτσι την τυπική τους υπεροχή έναντι των κοινών νόμων. Είναι, όμως, δυνατή η εφαρμογή της αναθεωρητικής διαδικασίας στην ίδια τη συνταγματική διάταξη που την προβλέπει; Παρόλο που η θεωρία ακολουθεί ενιαία στάση ως προς την αδυναμία αναθεώρησης του «σκληρού πυρήνα» των αναθεώρητων διατάξεων της § 1 του άρθρου 110 μέρος του οποίου αποτελεί και η ίδια, διαφοροποιήσεις παρουσιάζονται ως προς τη δυνατότητα αναθεώρησης των διαδικαστικών εγγυήσεων της αναθεώρησης, που τίθενται στις §§ 2-6 του άρθρου 110. Στη συνολική του θεώρηση το άρθρο 110, ως προστατευτικό ενός θεμελιώδους συνταγματικοπολιτικού κεκτημένου, ορθότερο κρίνεται να μη θεωρείται δεκτικό αναθεώρησης, καθώς στην αντίθετη περίπτωση καταστρατηγείται ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος και αυτοαναιρείται ο λειτουργικός ρόλος της ίδιας της διάταξης του άρθρου 110.

SUMMARY

The possibility of revising the article 110 of the Greek Constitution 1975/1986/2001

In article 110, the Greek Constitution lays the foundations of the institution law of revision which fortifies its severe character placing essential and processing limits to the possibility of revising the constitutional regulations ensuring in this way their formal superiority towards regular law. Is it, still, possible for the revising procedure to be adjusted to the constitutional regulation which anticipates it? Despite the fact that, in theory, there is no doubt of the impossibility of revising the “hard core” of the non-revising regulations of article’s 110 first paragraph, which is part of them, there are differentiations related to the possibility of revising the revision’s processing guaranties which are placed in paragraphs 2-6 of article 110. It is judged that, in its total view, it is wiser for article 110 not to be considered as capable of being revised, due to the reason that, in any other case, the Constitution’s severe character is circumvented and the article’s 110 functional role is self-reversed.

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

Αναθεώρηση

- ✓ αναθεωρητική εξουσία.....12
- ✓ ορισμός..... 5
- ✓ διαδικαστικά όρια..... 6 υπ. 6, 26επ.
- ✓ διεθνής επισκόπηση.....17επ.
- ✓ δικαιολογητική βάση..... 5επ.
- ✓ ιστορική εξέλιξη.....13επ.
- ✓ «οιονεί αναθεωρητικές» ρήτρες.....34
- ✓ ουσιαστικά όρια..... 6 υπ. 6, 19επ.

Αυστηρότητα

- ✓ απόλυτη.....10επ.
- ✓ σχετική.....10επ.

Βουλή

- ✓ αναθεώρηση στο πλαίσιο μιας Βουλής.....35

Δημοψήφισμα

- ✓ ως προαπαιτούμενο της αναθεωρητικής διαδικασίας ;.....29επ.

Πολίτευμα

- ✓ αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας.....20
- ✓ δικαιοκρατικός χαρακτήρας.....20
- ✓ δημοκρατικός χαρακτήρας.....20
- ✓ κοινοβουλευτικός χαρακτήρας.....20
- ✓ «μορφή και βάση».....19επ., 36, 37
- ✓ φιλελεύθερος χαρακτήρας.....20

Σύνταγμα

- ✓ αυστηρό.....10
- ✓ ήπιο.....10
- ✓ ελληνικά Συντάγματα
- 1864.....13επ.
- 1911.....13επ.
- 1927.....13επ.
- 1952.....13επ.
- ✓ ορισμός..... 7 υπ. 7
- ✓ «σκληρός πυρήνας».....19επ., 32
- διεύρυνση.....23
- συρρίκνωση.....22
- ✓ τυπική υπεροχή.....10επ., 19επ., 29επ.

* Οι αριθμοί παραπέμπουν σε αριθμούς σελίδων.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΞΕΩΝ**

Σύνταγμα 1975/1986/2001

✓ άρθρο 28 §§ 2-3.....	34
✓ άρθρο 110	
§ 1.....	19επ.
§§ 2-6.....	26επ.

** Οι αριθμοί παραπέμπουν σε αριθμούς σελίδων.